

Brammertz en de Gilmans, orgelmakers in Kornelimünster

Frans Jaspers

Inhoudsoverzicht

Woord vooraf	2
Inleiding	3
Personalia van Brammertz en de Gilmans	3
Werkzaamheden in Duitsland en België	7
Werkzaamheden in Nederland	10
Orgelkassen	10
Oorspronkelijke disposities	12
Disponeerstijl	19
Enige details van de bouwwijze	21
Klank	28
Financiën	29
Gebruik van de orgels	30
Andere orgelmakers in de omgeving van Brammertz en Gilman	32
Bouwstijl	34
Conclusies	34
Kaartje werkgebied	36
Bronnen	37

Bijlagen (in afzonderlijke documenten)

1. Families Brammertz en Gilman
2. Orgeln in Deutschland
3. Orgels in België
4. Orgels in Nederland
5. Explicatio 1754 Odenkirchen (document en transcriptie)
6. Werklijst/List of main activities
7. Afbeeldingen van orgels van Brammertz en de Gilmans
8. Peer, contract 1716
9. Weert, contract 1716
10. Düren, offerte 1766
11. Eksel, contract 1771
12. Kleine-Brogel, contract 1776
13. Brüggen, brief Gilman 1778
14. Bussels, brochure 1985
15. Walbeck, brochure 1993
16. Opitter, inventarisatie 1993
17. Kleine-Brogel, inspectie 2019
18. Achel, inspectie 2020

Woord vooraf

De aanleiding voor deze studie is een vraag van Jan Coumans, voorzitter van Orgelkring Franciscushuis Weert, over de geschiedenis van de orgels in Weert. Over deze geschiedenis is niet veel gepubliceerd. Daarom besloten wij om hier een onderzoeksproject aan te wijden. In het kader hiervan zochten wij contact met musicoloog Paul Peeters (Göteborg). Deze heeft rond 1990 al veel archiefonderzoek verricht naar de geschiedenis van orgels in Weert. Peeters stelde ons veel resultaten van zijn onderzoek ter beschikking.

In dit materiaal bleken de orgelmakers Brammertz en Gilman een opmerkelijke rol te spelen. In de periode tussen 1716 en 1768 komen zij geregeld voor in ten minste drie kerken in Weert. Ze bouwden er twee complete orgels plus het rugpositief bij het orgel van de Sint-Martinuskerk. Over deze werkzaamheden is een aantal documenten bewaard gebleven. Dit gegeven, dat in de achttiende eeuw een paar orgelmakers van ongeveer tachtig kilometer verderop meer dan een halve eeuw hun Duitse stempel drukten op de orgels in Weert, werd uitgangspunt voor deze studie. Want over Brammertz en de Gilmans was nauwelijks iets bekend.

Met behulp van de gegevens van Paul Peeters en enkele korte teksten over Brammertz en de Gilmans is een onderzoekstraject afgelegd. Voor de werkzaamheden van deze orgelmakers in België heeft Michel Lemmens, orgelconsulent van de Vlaamse overheid, veel gegevens ter beschikking gesteld. Voor hun werkzaamheden in Nederland kon Wim Diepenhorst, specialist voor orgels bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, verschillende dossiers ter inzage geven. Voor hun werkzaamheden in Duitsland droeg Heinz-Josef Clemens materiaal aan uit zijn recente inventarisatie van de orgels in het bisdom Aken, waarvoor hij ook veel archiefonderzoek heeft verricht. Ik wil deze heren hierbij danken voor hun medewerking, waardoor een flinke basisdocumentatie beschikbaar kwam.

Vervolgens heb ik uitvoerig genealogisch onderzoek gedaan naar de families Brammertz en Gilman in het stadsarchief van Aken en in Luik. Daarna heb ik aanvullend onderzoek in allerlei plaatsen gedaan. Dit leverde een werklijst van de orgelmakers op. Van de twaalf nog klinkende orgels uit dit bedrijf heb ik de meeste bezocht en bij een aantal geluidsopnamen gemaakt. De personen die aan dit alles hebben meegewerkt, namelijk organisten, kosteren en anderen, wil ik eveneens danken voor hun assistentie.

Uiteindelijk heb ik de resultaten gepubliceerd in een serie artikelen: ‘German Masters of the Triple Tierce: The Organ Builders Brammertz and Gilman at Kornelimünster’, in *The Organ Yearbook* 47 (2018), 123-151. ‘Orgels van Brammertz en de Gilmans in België en de omgang ermee’, in *Orgelkunst* nr. 166, 42 (2019), 152-164. ‘Het werk van de orgelmakers Brammertz en Gilman in Nederland en het gebruik ervan’, in *Het Orgel* 116/1 (2020), 24-32 en 116/2 (2020), 3-11. (met Heinz-Josef Clemens) ‘Die Orgelbauwerkstatt Brammertz und Gilman zu Kornelimünster’, in *Ars Organi* 68 (2020), 209-219.

De hier aangeboden digitale versie is bedoeld als overzichtsstudie, waarbij zoveel mogelijk documentatie is toegevoegd. In de bijlagen zijn historische gegevens en publicaties nader uitgewerkt. Een aantal archiefstukken en teksten van anderen zijn ook in de bijlagen opgenomen. Dit betreft alleen documentatie die ik zelf verzameld heb of teksten waarop geen auteursrechten berusten. De overige documentatie die ik van anderen heb ontvangen, is grotendeels gepubliceerd in de vorm van artikelen (zie Bronnen) of is eigendom van personen en instanties en kon daarom niet als bijlage worden toegevoegd.

Inleiding

Het werk van de orgelmakers Brammertz en Gilman is tamelijk onbekend. Er is eigenlijk maar één kort artikel speciaal aan hen gewijd, namelijk van musicoloog Martin Blindow, uit 1963 (zie Bronnen). In goed drie pagina's zette hij een flinke hoeveelheid gegevens bijeen over de families Brammertz en Gilman en over een twaalftal werkzaamheden in Duitsland. In latere publicaties hebben andere auteurs steeds teruggerepen op Blindow. Speciaal Michel Lemmens heeft in zijn boek *Het Limburgse orgellandschap* enkele lovende passages gewijd aan Brammertz en de Gilmans (28, 37-39). Vervolgens verwees Paul Peeters naar hen in zijn artikel over het muziekboek van Soeur Emmanuel van 't Alderheiligste Sacrament. Tot slot kunnen nog vier brochures genoemd worden die zijn verschenen bij restauraties van orgels van Brammertz en de Gilmans, namelijk in Brügggen (met bijdragen van Arbogast en Hulverscheidt), Limbricht (Van der Harst), Escharen (Boogaarts en Peters) en Paesens (Jongepier), terwijl over de restauratie te Lochem een artikel verscheen van Kriek en Legêne.

Noch over de familie, noch over de kwaliteit van het werk van de orgelmakers was uit de bovenstaande teksten veel af te leiden. In eerste instantie heb ik daarom genealogisch onderzoek gedaan in het Stadtarchiv Aachen. De resultaten hiervan zijn in de volgende paragraaf te vinden, terwijl de bronnen en vindplaatsen in een bijlage zijn opgenomen. De levensloop van de verschillende orgelmakers is hiermee veel duidelijker geworden, ook al bleven er nog raadsels over.

Vervolgens heb ik na verzoeken hiertoe dossiers ontvangen van Michel Lemmens over de orgels van Bilzen, Beek en Opitter, plus verwijzingen naar artikelen van Felix en anderen over Waalse orgels. Wim Diepenhorst bezorgde me dossiers over Lochem en Paesens. Heinz-Josef Clemens hielp mij met zoekwerk in Duitsland. Op een aantal plaatsen heb ik aanvullend onderzoek gedaan. Op basis hiervan is een werklijst tot stand gekomen (zie bijlage 6) met ongeveer vijftig nieuw gebouwde orgels over een periode van negentig jaar, waarmee vermoedelijk bijna de helft van de totale productie van het bedrijf in beeld is gekomen. Vervolgens heb ik de meeste van de nog bestaande orgels bezocht en van enkele heb ik geluidsopnamen gemaakt.

De bedoeling van dit onderzoek was namelijk niet alleen om de personalia en werkzaamheden van de orgelmakers Brammertz en Gilman op het spoor te komen, maar ook om op basis hiervan inzicht te krijgen in hun werkwijze en bouwstijl. Hiertoe zijn verderop enige analyses opgenomen. Voorts is de bouwstijl nader toegelicht in relatie tot bouwtradities en orgelmakers in de verre omgeving. Dit alles maakt het mogelijk om de kwaliteit van het werk van deze meesters uit Kornelimünster te benoemen. Tot slot leidt de vondst van een lijst met registratie-aanwijzingen van Theodor Gilman tot een beschouwing over het gebruik van deze orgels. Zoals in het woord vooraf is aangegeven, zijn veel toelichtingen en bronnen te vinden in de bijlagen, evenals een aantal archiefstukken en enkele publicaties.

Personalia van Brammertz en de Gilmans

Over de personalia van de orgelmakers Brammertz en Gilman zijn wij tot nu toe slechts ingelicht door een kort artikel van Martin Blindow uit 1963 (Blindow). Hij vermeldt de volgende personen:

- Johann Jacob Brammertz, Kornelimünster 5 juni 1668 – 12 maart 1729, gehuwd met Elisabeth Wolffs
- Laurent Gilman, begraven in Kornelimünster op 27 juli 1740, op 1 februari 1714 gehuwd met Maria Elisabeth Brammertz (dochter van Jacob, gedoopt op 21 mei 1697)
- Johann Theodor Gilman, zoon van Laurent, gedoopt op 1 maart 1714

- Antonius Adamus Wilhelmus Gilman, zoon van Laurent, gedoopt op 27 april 1724. Blindow noemt ook een schrijnwerker Albert Bramert die in het midden van de zeventiende eeuw een orgeltje voor de parochiekerk van Kornelimünster gemaakt heeft (Blindow 454). Johann Jacob Brammertz was vermoedelijk een kleinzoon van Albert, maar dit is niet vast te stellen. De vader van Johann Jacob heette Johannes Brammertz. De eerste werkzaamheden van hem als orgelmaker zijn bekend vanaf 1701. Hij had vier dochters, van wie de tweede, Elisabeth, trouwde met weduwnaar Laurent Gilman.

Deze Gilman kreeg met Elisabeth dertien kinderen. Na zijn dood zetten zijn zonen Johann Theodor en Anton de orgelmakerij voort. Michel Lemmens vermeldt nog een derde zoon van Laurent als orgelmaker, Aegidius, die in een contract van 1771 genoemd wordt (Lemmens 1996, 38). Blindow noemt als laatste werkzaamheid van de gebroeders Gilman de vernieuwing van het orgel te Brüngen, voltooid in 1780.

De doop-, trouw- en begraafregisters van de parochie St. Kornelius (vroeger St. Stephan, de 'Bergkirche') uit de achttiende eeuw (tot en met 1798) tonen nog de volgende gegevens die voor ons van belang zijn (Stadtarchiv Aachen, Taufen, Heiraten, Sterben Kornelimünster; tevens in Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland, BA 1318-1332). De exacte vindplaatsen zijn vermeld in bijlage 1 over de families.

- Van schrijnwerker Albert Brammertz valt alleen te achterhalen dat in 1647 een dochttertje van hem en zijn vrouw Gierdt Morn is gedoopt, dat hij zelf is begraven op 11 juni 1649 en dat zijn vrouw overleed in 1675; er is een zoon Heinrich van dit echtpaar begraven op 27 maart 1633
- Johann Jacob Brammertz werd meestal Jacob en soms Hans Jacob genoemd; zijn huwelijk is niet in Kornelimünster opgetekend, maar zijn eerste dochter is begin 1696 gedoopt; hij was bij twaalf dopen tussen 1696 en 1728 peter bij kinderen uit andere gezinnen, dus vermoedelijk een man van aanzien
- Laurent, officieel Laurentius, Gilman trouwde in Kornelimünster op 30 april 1711 met Gertrudis Nobis uit het nabije Büsbach, waarbij Jacob Brammertz getuige was
- deze eerste echtgenote is een jaar later begraven (14 maart 1712)
- hierna volgde het bovengenoemde huwelijk van Gilman met Elisabeth Brammertz, tweede dochter van Jacob Brammertz, geboren 21 mei 1697
- Elisabeth is begraven op 5 juni 1764 (waarbij de voornaam van haar al lang overleden echtgenoot foutief werd genoteerd)
- ruim een jaar na hun huwelijk, 1 maart 1715 (en niet 1714 zoals Blindow meldt) kwam de hierboven al genoemde doop van zoon Joannes Theodorus, waarbij een Jean Gilman (vader of broer van Laurent?) als peter optrad; de roepnaam van de kleine was Theodor, die orgelmaker werd en vrijgezel bleef; hij is begraven op 1 oktober 1789
- het tweede kind was een zoon Hyacinthus Adamus, gedoopt op 31 augustus 1716, maar verder nergens meer vermeld; enkele jaren later volgde een zoon met dezelfde voornaam, dus dit kind zal jong zijn overleden; de naam Hyacinthus is overgenomen van de abt van de abdij in Kornelimünster
- het derde kind was een zoon Joannes Jacobus, roepnaam Jacob, gedoopt op 9 februari 1719 en op 22 maart 1740 begraven, ongehuwd
- het vierde kind was een dochter met de roepnaam Josepha (1721-1763), die in 1751 trouwde met Laurenz Mefferdatis uit Aken en in Kornelimünster bleef wonen; de bruidegom was een neef van de gelijknamige vermaarde architect (1677-1748)
- het vijfde kind, Anna Maria Theresa, uit 1722, is vermoedelijk jong vertrokken maar trad in 1778 nog als doopgetuige op bij de geboorte van een neefje

- het zesde kind heette Antonius Adamus Wilhelmus, roepnaam Anton, is gedoopt op 27 april 1724, werd orgelmaker (volgens Blindow) en komt tot 1757 in aktes voor; is niet in Kornelimünster begraven
- het zevende kind heette Hyacinthus Benedictus Everardus, gedoopt in 1726
- de achtste was eveneens een zoon, Ægidius of Ägidius, gedoopt op 25 mei 1728, orgelmaker, gehuwd op 7 januari 1767, begraven op 29 september 1784, vader van negen kinderen (vijf zonen, vier dochters); zijn echtgenote Maria Sybilla Sous was geboren in 1740 en overleed in 1793
- het negende kind was Christophorus Joachim, gedoopt op 13 januari 1730; hij is in 1820 in Kornelimünster overleden, waarbij als beroep ‘arts’ staat vermeld
- kind nummer tien is Carolus Ludovicus Maria, geboren in 1732, vermoedelijk jong vertrokken of overleden
- het elfde kind was een dochter Rosa Dominica, geboren in 1734, met als peter bij de doop pater Franciscus Zanders, organist van de abdij; zij is rond 1755 gehuwd en overleden in 1805
- de twaalfde was een dochter Maria Christina uit 1736, rond 1765 elders gehuwd met Lothar Franz Barth (overleden in 1787), moeder van negen in Kornelimünster gedoopte kinderen en hier overleden in 1805
- het laatste kind heette Carolus Antonius Leopoldus, geboren in 1739
- een van beide Carls (Carl Ludwig of Carl Leopold, de roepnamen zijn niet bekend) is priester geworden en trad in 1778 als doopgetuige op
- drie familieleden van Jacob Brammertz, vermoedelijk neven, alle drie met de naam Brammertz, waren kruisheer (te Aken), en een nicht was dominicanes; zij traden af en toe op als doopgetuigen bij een van bovengenoemde kinderen; omdat lidmaatschap van deze ordes in die tijd vrijwel was voorbehouden aan welgestelden, wijst het op welstand van de familie Brammertz; de broer was Adam Brammertz, gedoopt 25-1-1671 en begraven in Zinsig 31 augustus 1751 (was pastoor van Busbach, vermeld in begraafboek Korn.); Johannes Theorodus Brammertz, gedoopt 15 februari 1679, zoon van Adam, begraven als pastoor van Kornelimünster 14 februari 1757
- de Gilmans onderhielden in Kornelimünster contact met een familie Galman
- op 30 april 1721 is er een zoon Christophorus gedoopt van Andreas Gregoire en Margaretha Francken
- de hierboven vermelde roepnamen zijn ontleend aan de vermeldingen in doop-, trouw en begraafaktes.

Zowel Blindow als Lemmens kent aan deze orgelmakers een groot belang toe. Zij zouden een bepaalde, eigen bouwstijl toegepast en uitgedragen hebben over een periode van bijna een eeuw, zodat Lemmens spreekt over de ‘school van Kornelimünster’ (Lemmens 1996, 28 en 38-39). Brammertz begon met zijn werkzaamheden omstreeks 1700 en de laatste Gilman was voor zover bekend actief tot 1791. Brammertz was afkomstig uit Kornelimünster, waarschijnlijk kleinzoon van schrijnwerker Albert Bramert/Brammertz. Jacob zou ook schrijnwerker zijn geweest, want aan hem worden kerkmeubels toegeschreven (gesigeneerde kerkbanken in Luik, St. Vincent en in Olne, mededeling Henk van Loo). Ook uit de periode van samenwerking met Laurent Gilman is de levering van kerkmeubels bekend (in 1728 aan de tertiariissen van Peer, Stinissen).

In 1721 was er een Andreas Gregoire woonachtig in Kornelimünster, waarschijnlijk een medewerker van Brammertz, die zich later als zelfstandig orgelmaker vestigde in Herve. In de achttiende eeuw was de familie Brammertz uitgebreid; de naam werd op verschillende wijzen gespeld, dikwijls als Bramer of Brammers. Een broer en twee andere familieleden waren lid van de orde der kruisheren, waarvan de leden toen vaak welgesteld waren. Zelfs nu

is er in Kornelimünster nog een schrijnwerkerij met de naam Brammertz (www.brammertz-schreinerei.de). Ik heb contact gehad met Eduard Brammertz van de schrijnwerkerij in verband met de gelijknamige orgelmaker. Hij is op de hoogte, maar heeft geen nadere informatie, mede omdat zijn eigen tak niet uit Kornelimünster komt, maar uit Forst.

De familienaam Gilman is eerder Waals. In aktes wordt deze naam in verschillende varianten gespeld, als Gillman, Gillmann, Gilmann, Gilmans en Gilmantz. Van der Made suggereert naar aanleiding van werk van Laurent Gilman in Luik een mogelijke verwantschap met een Luikse familie van die naam (Van der Made; Lemmens 1996, 7). In een oudere internationale studie naar de Gilmans wordt voor het Europese vasteland in de zeventiende eeuw alleen Luik genoemd als woonplaats (Gillman 1895). Bij het tweede huwelijk van Gilman was een getuige aanwezig met een Frans klinkende naam: Jean Souquet. Bij de doop van het eerste kind van Laurent was als peter aanwezig Jean Gilman (vader van Laurent, of een broer?).

De doopboeken van Luik zijn digitaal toegankelijk via www.arch.be. Ik heb algemene registers voor de periode 1650-1695 nagekeken op Laurent Gilman, maar niets gevonden. Ik heb nog een aantal doopboeken van afzonderlijke kerken nagekeken voor dezelfde periode, dit leverde niets op. Maar van sommige kerken zijn de doopboeken niet bewaard gebleven. Ook de ingang via mogelijke ouders leverde niets op.

Laurent sprak zijn eigen voornaam blijkbaar op z'n Frans uit, want in een kerkrekening in Nederweert heet hij "meester Lorangh", wat de Waalse uitspraak is van 'Laurent' (Bruekers). Hij is vermoedelijk rond 1710 medewerker geworden van Brammertz. In de jaren twintig was hij woordvoerder voor het bedrijf in het Luikse gebied, waarschijnlijk ook omdat hij goed Frans sprak zoals blijkt uit een offerte voor Limbourg. De schrijftaal beheerste hij amper, want hij schreef de spreektaal uit. De orgelmakers leverden ook kerkmeubelen, zoals in 1728 in Peer een balustrade en communiebank voor het zusterskloosters (Stinissen). Na de dood van Brammertz zette Gilman de werkplaats voort, vanaf het midden van de jaren dertig geholpen door zijn zonen. Blindow maakt uit het feit dat verschillende hoge geestelijken peetvader waren van een paar kinderen van deze Gilman op dat deze orgelmaker een man van aanzien was. Het huwelijk van dochter Josepha met Laurenz Mefferdatis is een bevestiging van relaties met hogere kringen in Aken.

Toen enige zonen in 1740 de zaak hadden overgenomen, was Theodor hun woordvoerder. In correspondentie van hem die bewaard is gebleven zien we het zwierige handschrift en verzorgde taalgebruik van een ontwikkeld en zelfbewust ambachtsman. Hij ondertekende met: Joan Theodor Gilman. Er zijn aanwijzingen dat hij Frans en Latijn beheerste en bovendien dat hij orgel speelde. Het is goed mogelijk dat hij enige tijd in Luik bij een orgelmaker in de leer is geweest, want onder zijn leiding zijn enige vernieuwingen doorgevoerd zoals toepassing van een plaat als bovenafdichting van de windlade en van nieuwe registers zoals Larigot, Prestant 8' discant en later Flute travers.

Blindow beweert dat Theodor en Anton het bedrijf voortzetten, maar ik heb geen enkele aanwijzing gevonden voor betrokkenheid van laatstgenoemde. Wel komt de naam van Ægidius in kerkrekeningen en na 1770 samen met Theodor in contracten voor. Het is opmerkelijk dat in de kas van het orgel in Kornelimünster alleen de naam van Theodor Gilman vermeld staat, in een Latijns chronogram: strUCtUra aC arte IoannIs theoDor gILMann (Blindow 456). Verder is niet uit te sluiten dat nog meer zonen of knechten hebben meegewerkt. In Spaarndam heeft iemand in 1779 (?) met krijt in de kas zijn naam gekladderd, J. Scha.t., wellicht een lid van de grote familie Schartman(n) uit Kornelimünster. In één geval is bekend dat een zus als afgevaardigde werd gestuurd om te onderhandelen met een priorin over uitstel van de oplevering van een orgel (Wenau, circa 1747). Heinz-Josef Clemens brengt orgelreparateur Joseph Ditgens uit Stolberg in een mogelijk verband met de Gilmans. Hij was eind achttiende eeuw werkzaam.

In 1791 heeft vermoedelijk de laatste orgelmaker Gilman in Eupen aan het orgel gewerkt. Kort hierna zal hij zijn overleden, omdat de betaling in september van dat jaar is uitgekeerd aan de weduwe (Verheggen en Van Dijk 61). Wie deze laatste werkzaamheden heeft verricht, is niet bekend, maar het is duidelijk dat het noch Theodor, noch Ägidius geweest kunnen zijn. Misschien was Anton nog beschikbaar. Het is ook mogelijk dat een zoon van Ägidius in het bedrijf heeft gewerkt. De weduwe aan wie in 1791 een bedrag is uitbetaald, zal de echtgenote van Ägidius zijn geweest.

Werkzaamheden in Duitsland en België

De orgelmakers van Kornelimünster hebben in een ruim gebied rondom hun woonplaats hun werkzaamheden verricht. Kornelimünster, een plaats in de noordelijke Eifel net ten zuidoosten van Aken, was in de achttiende eeuw het centrum van een zelfstandig vorstendom (het *Münsterländchen*) en populair bedevaartsoord onder het bestuur van de abt (*Fürstabt*) van het benedictijnenklooster (*Reichsabtei*) aldaar. Kornelimünster bestond buiten de imposante abdij met bedevaartskerk uit enkele straten met huizen waarin bedienden van de abdij woonden, maar bij het vorstendom behoorden ook omringende dorpen. In de achttiende eeuw was hier de welvaart zo zeer toegenomen, dat ook een beroemde architect zoals Johann Joseph Couven (1701-1763) er woonde. Aken was een vrije rijksstad. In kerkelijk opzicht viel Aken onder het bisdom Luik, Kornelimünster onder Keulen. Orgelmakers konden in de omgeving van hun woonplaats werkzaamheden verrichten, maar moesten altijd rekening houden met staatsgrenzen en de bijbehorende heffingen of de privileges van ingezeten vakgenoten. Brammertz en de Gilmans konden zich blijkbaar gemakkelijk bewegen in oostelijke richting, maar even goed naar het noorden (Gelder) en het westen (prinsbisdom Luik).

In 1758 zouden de gebroeders Gilman hun 29ste instrument opgeleverd hebben (Bontius de Waal), wat gerekend vanaf hun start in 1741 een productie van ongeveer één en drie kwart orgel per jaar betekent. Als het bedrijf in grote lijnen een dergelijke productie over de negentig jaar van hun werkzaamheid heeft gehad, komt dit op ruim 150 orgels uit. Maar de productie zal niet constant zijn geweest. Sieur Jacobus Brammer beloofde op 22 februari 1716 aan de magistraat van Peer om vóór augustus een nieuw orgel met zeventien registers op twee klavieren te leveren, wel met gebruik van oud pijpwerk. Theodor Gilman kwam op 27 november 1742 met de gardiaan van de minderbroeders in Weert overeen om kort vóór Pasen 1743 een nieuw orgel met één klavier te leveren, weer met bestaand pijpwerk. Deze twee voorbeelden lijken op een geringe orderportefeuille te wijzen. De oplevering van het (relatief kleine) orgel voor het klooster van Wenau liep echter ongeveer vijf jaar vertraging op. In december 1766 bracht Theodor Gilman een offerte uit voor ingrijpende vernieuwing van het orgel van de parochiekerk van Düren, welk werk hij pas in de zomer van 1768 zou kunnen voltooien. Het contract voor het tweeklaviers orgel van Eksel is gesloten op 25 maart 1771 en de levering is bepaald vóór Pinksteren 1772, wat meer opdrachten doet vermoeden. De totale productie zal tussen de 100 en 150 nieuwe en vernieuwde orgels hebben gelegen.

Blindow nam in zijn artikel van 1963 al een korte werkljst van Brammertz en Gilman op met uitsluitend werkzaamheden in Duitsland. Rond 1970 verzamelde organist Johannes Legêne gegevens over Brammertz en Gilman ter voorbereiding van de restauratie en uitbreiding van het orgel van Gilman dat in Lochem geplaatst zou worden. Hij deed geen genealogisch onderzoek, maar bezocht en fotografeerde wel verschillende instrumenten en achterhaalde hoofdmomenten uit de geschiedenis van het Lochemse Gilman-orgel (Collectie Legêne, Utrecht). Vervolgens publiceerde Alois Arbogast in 1984 een (Duitse) werkljst in de brochure bij de restauratie van het orgel te Brügggen. Michel Lemmens bracht de werkzaamheden van Brammertz en de Gilmans in België in kaart (1996). Paul Peeters

publiceerde in 1997 een tweedelig artikel over een muziekhandschrift uit een zusterklooster in Weert uit 1776, waarbij hij ook de dispositie van Jacob Brammertz voor de bouw van een nieuw orgel in dat klooster in 1717 kon weergeven (Peeters). Met assistentie van Heinz-Josef Clemens en Michel Lemmens kon de werkljst aanzienlijk uitgebreid worden.

In het gebied dat wij nu Duitsland noemen, zijn in chronologische volgorde deze werkzaamheden van Brammertz en de Gilmans bekend of waarschijnlijk. Toelichting en bronnen zijn in de bijlagen te vinden, onderverdeeld per land.

- 1695 Burtscheid, werkzaamheden (abdij of parochiekerk?)
- 1701 Stolberg, Evangelische Vogelsangkirche, nieuw orgel, 1 klavier
- 1707 Hillesheim, Augustijnenklooster, nieuw orgel, 1 klavier
- 1708 Glaadt, parochiekerk, nieuw orgel
- 1714 Heimbach, Kloster Mariawald, nieuw orgel, 1 klavier (onzeker)
- 1718 Aken, klooster Marienthal, nieuw orgel
- 1720 Kamp-Lintfort, Cisterciënzerabdij Kamp, nieuw orgel, 1 klavier
- 1723 Boenheim, parochiekerk, plaatsing van het oude orgel van de Augustijnen uit Aken; vermoedelijk tevens nieuw orgel voor Augustijnenklooster Aken
- 1727 Bergheim/Erft (Frauweiler), St. Antonius, nieuw orgel
- rond 1727 Friesheim, nieuw orgel
- 1727 Lechenich, franciscanenklooster, nieuw orgel, 1 klavier
- 1728 Brühl, St.Margaretha, nieuw orgel
- 1730 Stolberg, Evangelische Finkenbergrkirche, nieuw orgel, 1 klavier
- 1738 Düren, Reformierte Kirche, reparaties, ook in 1745
- rond 1740 Aken, kruisherenklooster, nieuw orgel, 2 klavieren, onzeker
- 1747 Wenau, klooster norbertinessen, nieuw orgel, 1 klavier [oplevering 1750?]
- 1747 Heinsberg, klooster norbertinessen, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1751 Burtscheid, Pfarrkirche St. Michael, onzeker
- 1754 Odenkirchen, Pfarrkirche, 1 klavier
- rond 1755 Aken, St. Foillan, uitbreiding orgel met rugpositief
- rond 1755 Ippendorf, St. Martin, 1 klavier, onzeker
- rond 1760 Erkelenz, franciscanenklooster, onzeker, 2 klavieren
- 1763 Kornelimünster, benedictijnerabdij, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1763 Kornelimünster, parochiekerk, reparaties
- 1764 Stolberg, parochiekerk, nieuw orgel, 1 klavier
- 1764 Erkelenz, kruisherenklooster Hohenbusch, onzeker, 2 klavieren
- 1766 Düren, offerte voor groot herstel van het orgel, heeft niet tot opdracht geleid
- 1776 Morenhoven, St. Nicolaus, nieuw orgel, 1 klavier
- 1776 Ramershoven, St. Basilides, nieuw orgel, 1 klavier
- 1779 Brügggen, kruisherenklooster, complete vernieuwing van het orgel, 2 klavieren
- 1783 Boenheim, nieuw orgel, 1 klavier

Uiteindelijk is er maar weinig bewaard gebleven van de bewuste orgels. Er zijn nog zeven orgelkassen te zien, namelijk in twee protestantse kerkjes van Stolberg (Vogelsang en Finkenbergr), in de Schlosskirche te Brühl (uit Lechenich afkomstig), in Wenau, Kamp-Lintfort en Kornelimünster, plus mogelijk in Monschau het achterstuk van de kast uit klooster Mariawald bij Heimbach, en het front van Hillesheim nu in Waldhilbersheim. In bijna al deze kassen is in de loop der tijd een nieuw binnenwerk geplaatst. Alleen in Brühl is de oude lade opnieuw gebruikt en worden acht registers (o.a. Vox humana) als origineel aangeduid. In Brügggen zijn twee windladen en een zevental registers (geen tongwerken) bewaard gebleven in een oudere kas. Van het orgeltje in Ramershoven zijn de lade en vier registers nog

aanwezig. In Füssenich is een rijke barokke orgelkas (van omstreeks 1718) met enkele oude registers aanwezig, maar de pijpinscripties wijzen eerder in de richting van Balthasar König. Verder beroept de katholieke kerk van Monschau zich erop de kas van het orgel van Heimbach te bezitten. Het kan dan alleen om het achterstuk gaan, want vóór het orgel is een front van omstreeks 1770 aangebracht. Vervolgens wordt ook het orgel van de Evangelische Kirche in Roetgen met de stijl van Brammertz in verband gebracht, waarbij vermoed wordt dat het uit klooster Marienthal in Aken afkomstig is. Bovendien zou de kas in de kerk van Eschweiler-Röthgen, St. Marien, uit de werkplaats van de Gilmans gekomen kunnen zijn, met nog vier registers uit de achttiende eeuw. Bij een bezoek aan dit orgel is gebleken dat er geen pijpwerk uit de achttiende eeuw aanwezig is. Het front past nauwelijks in het patroon van de Gilmans. Tot slot is de prachtige kas in de Evangelische Kirche te Linnich afkomstig uit Kloster Hohenbusch, waarvan het oorspronkelijke orgel door sommigen aan Gilman wordt toegeschreven (Hilberath). Auteur Hilberath opperde ook dat het orgel van de franciscanenkerk in Erkelenz, die in de Tweede Wereldoorlog verloren ging, misschien gebouwd was door de Gilmans.

In het gebied dat nu België heet waren de orgelmakers uit Kornelimünster in de oostelijke gebieden zeer actief. De volgende werkljst bevat de tot nu toe bekende werkzaamheden. In een bijlage zijn bronnen en toelichting te vinden.

- 1709 Bilzen, St.-Mauritius, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1716 Peer, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1723 Limbourg, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1728 Luik, jezuïetenkerk, nieuw orgel, 1 klavier in nieuwe kas
- 1728 Peer, zusters tertiariissen, nieuw orgel, plus een jaar later balustrade en communiebank
- rond 1730 Onbekend klooster, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1735 Luik, karmelietenklooster, herstel orgel
- 1738 Luik, jezuïetenkerk, uitbreiding orgel tot 2 klavieren
- 1739 Bree, parochiekerk, nieuw orgel 1 klavier
- 1744 Raeren, parochiekerk, nieuw orgel
- rond 1745 Bree, augustijnenklooster, nieuw orgel, 1 klavier
- 1757 kerk of klooster in het noordoosten van (Belgisch) Limburg, 1 klavier
- 1766 en 1785 Eupen, St. Nicolaus, reparaties
- 1772 Eksel, parochiekerk, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1775 Achel, parochiekerk, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1776 Kleine-Brogel, parochiekerk, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1786 Theux, dominicanessen, nieuw orgel met één klavier
- 1791 Eupen, St. Nicolaus, uitbreiding met Großer Bourdon

Van de werkzaamheden in het huidige België is nog het volgende bewaard: een achttal registers te Bilzen is opgenomen in het huidige orgel, dat opgezet is als een reconstructie van het oorspronkelijke Brammertz-orgel. Het instrument van Peer is in 1846 overgeplaatst naar Opitter. Het is nog grotendeels intact en wacht op restauratie. Het orgel van de kerk van Bree is in gerestaureerde staat te vinden in het nabije Beek. In Raeren is de kas nog aanwezig, maar het front is flink verbreed. Ook de schitterende kas van het Luikse orgel doet in aangepaste vorm nog dienst, in de Onze Lieve-Vrouwekerk in Sint-Truiden, maar deze kas is vervaardigd door Philippe de Ronnet, natuurlijk wel naar een ontwerp van Gilman. De kas van het orgel van de Breese augustijnen is nog grotendeels in de parochiekerk van het Nederlandse Stevensweert te vinden. Verder is het mogelijk dat in Eupen de grote Bourdon van 1791 nog in functie is. Tevens is er een Gilman-orgel uit een klooster in België in het Nederlandse Escharen terecht gekomen, waar het nog steeds functioneert. Het is mogelijk dat het hier om

het orgel uit het klooster van Peer (1728) gaat. Het front van het orgel uit 1757 is nu aanwezig in Uden, Nederland, in het klooster der birgitiessen. Verder zijn in het huidige orgel te Achel nog in zes registers flinke hoeveelheden pijpen van de Gilmans uit 1775 aanwezig. In Kleine-Brogel is nog één register van Gilman in het Vermeulen-orgel (1908) verwerkt. Van het orgel van de dominicanessen van Theux zouden drie registers opgenomen zijn in een unit-orgel in de kerk van Wegnez.

Werkzaamheden in Nederland

Eerst worden alle tot nu toe bekende werkzaamheden in Nederland opgesomd, in een bijlage komen meer details en literatuur aan de orde.

- 1708 Maastricht, Lutherse kerk, reparatie, eveneens in 1712
- rond 1710 Sittard, zusters Agnetenberg, nieuw orgel, 1 klavier
- 1715 Nederweert, St.-Lambertuskerk, nieuw orgel, waarschijnlijk 2 klavieren
- 1717 Weert, zusters penitenten, nieuw orgel, 2 klavieren
- 1722 Venlo, St.-Martinuskerk, reparatie
- 1727 Maastricht, protestantse Matthiaskerk, plaatsing tweedehands orgel
- 1727 Maastricht, protestantse St.-Janskerk, reparatie
- 1737 Nederweert, St.-Lambertuskerk, reparatie
- 1743 Weert, franciscanenklooster, nieuw orgel, 1 klavier
- 1744 Weert, St.-Martinuskerk, reparatie
- 1757 wellicht Haarlem, Statie St. Thomas van Aquino, of andere katholieke schuilkerk in Noord-Holland, nieuw orgel, 1 klavier
- 1758 Alkmaar, schuilkerk St. Laurentius, nieuw orgel, 1 klavier
- 1758 Alkmaar, schuilkerk St. Dominicus, nieuw orgel, 1 klavier
- 1766 Weert, St.-Martinuskerk, uitbreiding orgel met rugpositief
- 1790 Vaals, Protestantse Kerk, onderhandelingen over nieuw orgel, geen opdracht
- 1770 Venlo, klooster kruisheren, ingrijpende vernieuwing van het orgel
- 1772 Venlo, St.-Martinuskerk, reparatie
- 1779 Bokhoven, St.-Antoniuskerk, nieuw orgel, 1 klavier

In grote lijnen is hiervan het volgende bewaard. Het orgel te Escharen komt uit een Belgisch klooster (Peer, 1728?) en bestaat nog voor ongeveer twee derde uit origineel materiaal (kas, windlade, pijpwerk grotendeels). Van het orgel te Limbricht zijn de kas, windlade en enige delen van mechaniek en balgen nog origineel. In het huidige orgel van de St.-Martinuskerk in Weert zijn ten minste vijf registers van Gilman nog in gebruik. Van de beide Alkmaarse orgels zijn de kassen in gewijzigde vorm behouden gebleven, plus de windladen en ongeveer de helft van het pijpwerk. Van het orgel van Bokhoven is alleen de kas nog over, deze staat nu in de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt in Lisse. In Stevensweert resteert eveneens een kas, afkomstig uit een klooster te Bree, en in Uden is er nog een front. In de Oude Kerk te Spaarndam is het schuilkerkorgel, wellicht uit Haarlem, beland en zijn er behalve de kas en de lade ook ongeveer zes oude registers aanwezig.

Orgelkassen

Van Brammertz en de Gilmans zijn veel meer orgelkassen bewaard gebleven dan binnenwerken. Ik tel twintig kassen, inclusief de drie die ik aan hen toeschrijf, plus een vage foto van een verdwenen instrument. Daarnaast zijn er nog enkele Duitse kassen die mogelijk aan de Gilmans toegeschreven kunnen worden. De meeste fronten zijn in de loop der tijden

flink aangetast, negen bleven redelijk intact. Alle Duitse orgels zijn bijvoorbeeld in 1917 van hun frontpijpen beroofd (voor oorlogsdoeleinden). Het gaat in eerste instantie om de volgende twintig kassen of fronten, waarvan foto's op internet te vinden zijn.

- De oudste kas is die in de Evangelische Vogelsangkirche te Stolberg (1701); ze is achter op het oksaal gezet en heeft een nieuw (elektrisch bediend) binnenwerk
- het front te Waldhilbersheim (1707) is afkomstig uit Hillesheim, maar is aangevuld
- het orgel te Limbricht (circa 1710) is overgeplaatst uit een klooster en bijna compleet onttakeld geweest
- het orgel van Opitter (1716) is afkomstig uit de kerk van Peer
- de kas in de Evangelische Kirche te Roetgen (1718) is vermoedelijk afkomstig uit een Akens klooster en laag in de balustrade gehangen
- aan het orgel in de abdij van Kamp-Lintfort (circa 1720) is aan het eind van de achttiende eeuw het onderpositief toegevoegd en in de twintigste eeuw een nieuw binnenwerk
- het orgel dat nu in Brühl staat (1727) is daar in 1967 geplaatst en voorzien van een onderfront en compleet nieuw snijwerk; de beelden zijn origineel
- de orgelkas van de Luikse jezuïeten (1728) is overgeplaatst naar Sint-Truiden en enigszins aangepast, onder andere voorzien van een onderbouw
- van het orgel in de Evangelische Finkenbergrkirche te Stolberg (circa 1730) resteert alleen de kas, vermoedelijk wel op de oorspronkelijke plaats
- het vroeg gedateerde orgel van Escharen (wellicht uit 1728) is afkomstig uit een andere kerk, vanuit de balustrade naar achteren verplaatst en gedeeltelijk voorzien van nieuwe ornamentiek
- het orgel van Beek (1739) is afkomstig uit de kerk van Bree en is in 1933 achter in de torenruimte van de kerk geplaatst, met flinke aantasting tot gevolg
- de tussenvelden van Raeren (1744) lijken verbreed te zijn aan het eind van de achttiende eeuw (lambrequins); het orgel zal oorspronkelijk in de balustrade hebben gestaan
- het orgel van Wenau (1745) is vanuit de balustrade verplaatst en kreeg een nieuw binnenwerk
- de bovenkas van het orgel te Hammelbach (rond 1755) was vóór 1897 een rugpositief
- de kas te Spaarndam (1757) is afkomstig uit een schuilkerkje, stond daar met het front in de balustrade, maar is in 1875 voorzien van een onderbouw, consoles en zijvleugels
- het front in Paesens (1758) is meerdere malen verhuisd, gewijzigd van een lage naar een hoge middentoren en aangevuld met snijwerk; de frontpijpen zijn vervangen en de claviatuur is verplaatst van de achterkant naar de zijkant
- de kas te Lochem (1758) is tweemaal verhuisd en van een onderkas inclusief claviatuur en compleet van nieuw snijwerk voorzien
- het orgel van Kornelimünster (1763) is verplaatst van het doksaal tussen koor en schip naar het oksaal achter in de kerk, waarbij het onderpositief werd getransformeerd tot rugwerk in 1963; het huidige binnenwerk dateert van 1963
- het rugpositief in Weert (1766) is in 1926 ingekort en gereduceerd tot schijnfront
- het orgel van Bokhoven (1779) verhuisde meerdere keren, staat nu in Lisse, en raakte zijn onderkast, heel wat snijwerk en het complete binnenwerk kwijt.

Van twee verdwenen orgels zijn nog foto's bewaard gebleven, namelijk van Odenkirchen (1754) en Eksel (1771). Verder heb ik de kassen van Erkelenz en Linnich buiten beschouwing gelaten, omdat het auteurschap van de Gilmans onzeker is en omdat ze door andere schrijnwerkers zijn gemaakt. Aan de zojuist genoemde reeks wil ik zoals gezegd wel de volgende twee toevoegen als vrij zeker gebouwd door de Gilmans, waarvoor ik hieronder argumenten aanvoer.

- het orgel van Stevensweert, waarvan alleen het front, daaronder de claviatuur, en de zijwanden origineel zijn
- het oude frontje van het birginitessenklooster in Uden (1757), in 1912 in een nieuwer geheel ingevoegd.

Van de kassen zijn er een paar vrij sober, zoals te Limbricht, Escharen en Beek, maar we weten niet wat hun oorspronkelijke ornamenten waren. Alle kassen zijn van stevig eikenhout vervaardigd, met eenvoudig maar vaak geprofileerd paneelwerk, flinke scharnieren en fraaie sloten. In Limbricht en Escharen hebben de zijwanden van de onderkas grote deuren, in Opitter hebben de zijwanden van de bovenkas dat ook. De bovenste helft van de bovenkas heeft in Limbricht aan de achterzijde twee grote deuren en een (uitneembare) middenstijl, terwijl er in Escharen tweemaal dubbele uitstlaande luiken boven elkaar plus een middelste deur zijn en in Beek twee uitstlaande deuren (in twee helften) plus een middenstijl. In Beek zijn op het achterste deel van de torens nog flinke kisten geplaatst om de bekens van de Trompet te kunnen bergen. In Spaarndam is de originele bovenkas uit degelijk eikenhout gemaakt en hebben de vele deuren fraaie profielen. In het contract voor Theux staat vermeld dat al het houtwerk van droog eiken moet zijn (“toutes les boiseries en bois de chêne bien secs”).

De meeste fronten zijn van fraai snijwerk voorzien en (oorspronkelijk) uitgevoerd met verguldsel op de labia, het snijwerk en op de biezen van de lijsten. Een paar kassen zijn zelfs uitbundig te noemen, ze stralen de rijkdom van kerk of klooster uit (Kamp-Lintfort, Luik/Sint-Truiden, Wenau, Kornelimünster). In de ornamentiek van de kassen is een ontwikkeling aan te wijzen van barok naar rococo. Het meest typerend voor vrijwel alle kassen is de toepassing van dubbele lijsten bij de voet van het front, soms in een variatie alleen onder tussenvelden en middentoren.

De kassen van Brammertz bezitten tot omstreeks 1715 meestal spitse zijtorens. In de Vogelsangkirche te Stolberg loopt de kap boven de tussenvelden door tot aan de middentoren, wat ook bij enige latere orgels nog voorkomt (Roetgen, Kamp-Lintfort). Kleinere orgels hebben eenvoudige, kleine tussenvelden die aanvankelijk met een paneeltje (onder of boven het pijpveldje) zijn opgevuld tot aan de hoogte van de zijtorens. Maar al vanaf 1707 komen er ook tussenvelden met verlaagde bovenlijst (Walhilbersheim) en ronde buitentorens voor (Opitter). De pijpvlakken in de tussenveldjes zijn bij al deze fronten bijna vierkant, wat ze een breedtewerking geeft. Dit is ook bij de tussenvelden met twee etages van het vermoedelijke Brammertzorgel van Roetgen het geval. Maar in Brühl zijn de tussenvelden en buitentorens al smaller en wordt de hoogte benadrukt door uitzwenkende buitenlijsten. In Bilzen echter bleek bij de reconstructie van de oorspronkelijke indeling van de hoofdwerkklade dat hier in 1709 al hoge zijtorens en een lage middentoren toegepast moeten zijn, zoals in Luik (Lemmens). Dit is ook het enige orgel waarbij sprake was van luiken. De elegante kas van Luik/Sint-Truiden met zijn terugwijkende velden en rijke Louis XV-snijwerk is waarschijnlijk in 1729 vervaardigd, maar mag als een beeldhouwerskas beschouwd worden, waarvoor de orgelmaker wel een ontwerp geleverd zal hebben.

Uit de periode dat Laurent Gilman het bedrijf alleen voerde, tot 1740, zijn maar drie kassen bewaard gebleven. Hij bleef eenvoudige orgels met recht gesloten tussenvelden toepassen. Het fraai versierde front van de Finkenbergrkirche in Stolberg heeft nog enigszins de breedtewerking van de vroege Brammertz-orgels. Maar in Escharen en Beek heeft het pijpvlak in de tussenvelden een langwerpige vorm en zijn de buitentorens smal, waardoor de fronten een hoogtewerking krijgen. Het orgel van Escharen maakt een iets oudere indruk dan Beek door de frontpijpen met spitse bovenlabia en kan daarom rond 1730 gedateerd worden, in navolging van Looyenga. In Beek zijn er rond gewreven labia in de torens, en verder voegde Gilman een nieuw element toe in de vorm van een verbrede buitenstijl (die ook in Brühl voorkomt, maar wellicht later is toegevoegd).

Het ziet ernaar uit dat de gebroeders Gilman bij de voortzetting van het bedrijf dit inmiddels enigszins archaische model met het van boven recht gesloten enkelvoudige tussenveld nog enige tijd bleven toepassen, in Stevensweert, Spaarndam en Weert. Frontpijpen kregen voortaan rond ingekraste en soms opgeworpen labia, aanvankelijk in de torens, later ook in de velden. Daarna kwam er spoedig een golfbeweging in de kroonlijst van de velden, in Raeren en Wenau, midden jaren 1740. In de fronten van de jaren na 1750 zijn de tussenvelden met een boog of sierwerk afgesloten (Uden, Lochem). Een uitzondering vormen de kleine frontons boven de tussenvelden van het voormalige rugpositief van de St. Foillan in Aken, waar Gilman kennelijk de Renaissance-frontons van het hoofdwerk van Schade uit 1628 heeft gekopieerd (en wellicht in hoofdlijnen de complete frontindeling). Dit alles leidt tot datering van Stevensweert en Spaarndam tussen 1740 en 1750. Toch dateert Looyenga dit laatste orgel vanwege het rococokarakter van het snijwerk iets later, rond 1760. Het is een van de weinige orgels met snijwerk bij de pijpvoeten. De verticale bovenlijst van de velden in het Weertse rugpositief kan aangehouden zijn om zicht over het positief heen naar het altaar mogelijk te maken. Een opmerkelijk katholiek barokelement zijn gevleugelde cherubijnenkopjes in de vleugelstukken van de orgels van Stevensweert en Uden en bij het rugpositief in Weert. Maar in Uden zijn ze pas rond 1980 aangebracht en zijn ze afkomstig van een zolder van het karmelietenklooster in Boxmeer (mededeling Léon van Liebergen). In Kamp-Lintfort komen al cherubijnen als console voor, mogelijk later aangebracht. De engelschare in Brühl dateert uit de bouwtijd. Ook de David en twee musicerende engelen in Spaarndam zullen wel uit de bouwtijd stammen.

De lage middentoren naar Luikse trant komt nu geregeld voor, in Uden, Paesens, Kornelimünster, Weert en Lisse, met als variant in Wenau een lage middenstijl die meer in de Duitse traditie van die tijd past. Ook de oude foto's van Odenkirchen en Eksel tonen een lage middentoren. De latere fronten van na 1755 lijken nog meer nadruk op de hoogte te willen leggen met enigszins smalle torens, wat in Lochem, Paesens, Kornelimünster en Lisse goed te zien is. In Lochem zijn spitse buitentorens en concave tussenvelden aangebracht, waarschijnlijk in navolging van het gangbare stramien van schuilkerkorgels in Noord-Holland. Bij het orgel van Paesens is snijwerk in Louis XIV-stijl gecombineerd met rococo in soffiet en vleugelstukken, terwijl de orgels van Kornelimünster en Lisse fraai rococowerk bezitten. Maar de uitbundige kas (plus balustrade?) van Kornelimünster was dan ook ontworpen door de befaamde architect Johann Joseph Couven, zoals gezegd een plaatsgenoot van de Gilmans. Zij moeten elkaar gekend hebben en hebben wellicht vaker samengewerkt, want het ontwerp van Wenau wordt ook aan hem toegeschreven (Hulverscheidt 17). Couven tekende ook orgelfronten voor Burtscheid en Vaals, Lutherse kerk (Blindow 454). We weten dat de Gilmans in Vaals niet bij het project betrokken waren, terwijl de situatie in Burtscheid onduidelijk is (om welke kerk ging het?).

De orgelmakers vervaardigden de kassen van de meeste orgels zelf. Brammertz was immers zelf schrijnwerker. In de meeste bewaarde contracten neemt de orgelmaker het maken van de kas op zich. In Weert belooft de "antrepneur", "Monsieur Jacobus Bramers", om "eenen nieuwe cas" te maken "volgens de afteeking aen ons gelaeten allens op syn eijge costen de moet hogh syn 18 voeten boven bret 10 voeten, en onder in de cas bret 6 voet en in de dipten bij naer 4 voet" (Peeters, spelling exact volgens de akte). In Peer moet de kas naar het voorbeeld van die van Nederweert gemaakt worden. Lemmens wijst verder op een sterk overeenkomstig detail: de middenstijl van de bovenkas in de achterwand is op dezelfde wijze uitneembaar in Limbricht, Opitter en Beek. In de kas van Opitter heeft de maker met krijt aan de binnenzijde van de linkerdeur geschreven: Johann Jacob Brammerz me fecit 1716. Toen Brammertz in 1718 een nieuw orgel met kas vervaardigd had voor klooster Marienthal in Aken zonder toestemming van het schrijnwerkersgilde, veroordeelde de burgemeester hem tot een geldboete en gevangenisstraf (Goecke). In Beek heeft Laurent Gilman op de kas aan de

achterzijde in de balk boven de klavierbak zijn naam gebeiteld (L. GILMAN F), plus het bouwjaar (AO 1739). Van de kas voor Luik, nu te Sint-Truiden, is zoals gezegd bekend dat ze is vervaardigd door Philippe de Ronnet. Bij het contract met de minderbroeders van Weert noteerde de gardiaan dat orgelmaker Gilman het maken van de orgelkas aan de opdrachtgever overliet. De kas moest 9 voet breed en 4 voet diep worden, met 3 voet ruimte voor het klavier. Joannes Seijts, een timmerman uit Weert, ging deze kas vervaardigen (Peeters). Ook de kas voor het adellijke damesklooster van Heinsberg en die van Achel hoefde niet door de orgelmakers geleverd te worden.

Het staat niet vast waar het snijwerk aan de orgels vandaan komt. Omdat zowel Brammertz als de Gilmans tevens schrijnwerkers waren die ook kerkmeubelen leverden, is het best mogelijk dat (eenvoudig) snijwerk in de eigen werkplaats vervaardigd werd. Maar voor de rijke kassen is ongetwijfeld ook een beroep gedaan op beeldhouwers.

Op basis van het uiterlijk zou het vroegere orgel van Middelaar misschien ook aan de orgelmakers van Kornelimünster toegewezen kunnen worden. Van Kuilenburg (86) en Gierveld (Commentaar op Broekhuizen, 1063) tonen er twee verschillende foto's van waarop een opgerekt front te zien is dat wel dubbele lijsten onder de velden heeft en ook enige hoogtewerking. De prachtige kas in de Evangelische Kirche te Linnich zal zeker door een andere schrijnwerker zijn gemaakt, terwijl het oorspronkelijke binnenwerk best van de Gilmans geweest kan zijn. Ook de al lang verdwenen kassen van de minorieten van Erkelenz en de kruisheren van Aken waren schrijnwerkersproducten. De kas van de katholieke kerk van Eschweiler-Roethgen past vanwege de breedtewerkingen en het ontbreken van de dubbele lijst aan de basis niet erg in de reeks die hierboven besproken is. Maar de kas van het vroegere orgel van de St.-Petruskerk in Sittard uit 1743 vertoont weer wel enige gelijkenis, al ontbreekt hier de dubbele voetlijst (foto op de website van het archief van Sittard, De Domijnen). Over de herkomst van dit orgel is alleen bekend dat het in Maaseik gekeurd is in 1742, wat een verbinding met de Gilmans vrijwel uitsluit.

Oorspronkelijke disposities

Er zijn achttien redelijk betrouwbare oorspronkelijke disposities van de orgelmakers van Kornelimünster bewaard gebleven. Een paar zijn ontleend aan teruggevonden contracten of oude beschrijvingen (Hess, Van 't Kruijs). Bij de weergave is zoveel mogelijk de originele spelling en volgorde overgenomen. De weinige bewaard gebleven orgels zijn allemaal min of meer ingrijpend verbouwd, maar in sommige gevallen is de oorspronkelijke bezetting met vrij grote zekerheid gereconstrueerd.

Van het orgel van Bilzen uit 1709 is de oorspronkelijke dispositie vastgesteld en gereconstrueerd op basis van het bewaarde pijpwerk. Dit is afkomstig uit prestanten, gedekten en vulstemmen.

Groot orgel	Positief	Tremulant
Bourdon 16'	Bourdon 8'	
Prestant 8'	Octaave 4'	
Bourdon 8'	Fluyt 4'	
Octaave 4'	Quintfluyt 3'	
Fluyt 4'	Superoctaave 2'	
Quintfluyt 3'	Mixtuer 4 st.	
Superoctaave 2'	Cornet 3 st. disc.	
Tertiaen 1 3/5'	Cromhorn 8'	
Sexquialtera 2 st.		

Mixtuer 4 st.
 Simball 2 st.
 Cornet 4 st. disc.
 Trompet 8' bas/disc.
 Vox humana 8' bas/disc.

Van het orgel te Opitter is het bouwcontract uit 1716 met de magistraat van Peer teruggevonden, met de hier weergegeven opsomming (met dank aan M. Lemmens).

groot orgel	positief	tremblant
prestant van vier voeten	Bourdon	nachtegael
Bourdon van 8 voeten	fluijte	tamboir oft trommel
fluijte	superoctave	
quintfluijt	octave	
tertie	mixture	
trompet	cornet	
mixture		
sexquialtera		
Doublet oft octave		
Cymbal		
Cornet		
eene plaetse voor de vox humana		

Het contract van het orgel voor de zusters te Weert (1716) bevat de volgende dispositie, waarbij maar enkele voethoogtes zijn genoteerd (Peeters).

[Groot orgel]	Positif	Tamboor
Prestant nieuw	Bordon van 8 voete	Nachtegal
Cornet van 4 pijpen	holpijpe van 4 voete	Tremblant
bordon nieuw 12 pijpen van hout	fluijt	Schuifkoppel
Fluijt	Cornet van 3 pijpe voor den Echo	
quintfluijt	octave	
octave	superoctave	
supreoctave	Mixteur van 3 pijpen	
sexquialter bas half Repeterende	plaats voor een Cromphoren	
Mixtuer van 4 pijpen		
Trompet nieuw 8 voeten		
plaats voor een Vox hum		

Offerte van Laurent Gilman voor een nieuw orgel in de kerk van Limbourg, opgenomen in het contract van 1723 met Brammertz en Gilman (Félix en Forgeur 1981).

grand orgue	leco
prestant ou bien mont de 4 pie	Bourdon de 8 pie repetant la premier octaf danbas
Bourdon de 8 pie	fleut de 4 pie
fleut de 4 pie	octaf de 2 pie
quind fleut de 3 pie	tertian de 2 pie
octaf de 2 pie	flagollet de 2 pie
gemhar de 2 pie	cornet de 3 pies sur cack clavie
cornet de 4 pies sur cack clavire	mextur de 3 pies sur cack clavie

mextur de 4 pies sur cack clavire cromhar de 8 pie coupepez
 tertian de 2 pie
 sexquialtera de 2 pies sur cack clavier
 trompet de 8 pie couppee
 voxhumana de 8 pie couppee

Het orgel dat Brammertz voor het minderbroedersklooster te Lechenich in 1727 vervaardigde, had volgens een oude bron de volgende dispositie (Blindow 455). Het gaat om de dispositie die Müller in 1850 aantrof. Vermoedelijk was alleen de Tertian $1 \frac{3}{5}$ ' verschoven tot een Fluit 4'.

Praestant 4' im Prospekt
 Holpfeiff 8' Bass und Diskant
 Cornett 3 fach im Diskant
 Rohrflaut 4'
 Gedacktflaut 4'
 Quintflaut $2 \frac{2}{3}$ '
 Sesquialter 2 fach (Bass/Diskant)
 Octav 2'
 Mixtur 3 fach
 Cimbel 2 fach
 Trompett 8' geteilt in Bass und Diskant
 Vox humana ebenfalls geteilt

Voor het orgel te Luik zijn twee contracten bewaard gebleven, voor het positief (1728) met een complete dispositie, en voor het grand orgue (1738) met de halve dispositie plus de vermelding van de totale omvang van veertien registers (Felix).

Grand orgue
 Bourdon de huit pieds parlant en saize dont l'octave enbas sera en bois
 Montre de huit pieds qui deverat remplir toute la façade, proprement estainé
 Petit bourdon de quatre pieds parlant en huit
 Quinte de six pieds
 Prestant de quatre pieds
 Tierce de trois
 Cornet de cinque tuyaux sur marche
 Trompette du positive laquelle il deverat fortifier et raccommoder pour parler en huit pied
 Un bon secret à quatorze jeux complets

Positive
 Bourdon
 Prestant de quatre pieds lequel servira de montre, proprement estainé
 Flutte
 Nazare de trois pieds
 Doublette
 Tierce de deux pieds
 Sexquialtera à deux tuyaux d'un pied et demy
 Fourniture à quatre tuyaux
 Cornet à quatre tuyaux
 Cromhorne en huit pieds

Voix humaine d'huit pieds coupé

Une octave de pédal tirant à la touche

In Beek is de dispositie van Gilman gereconstrueerd op basis van het bouwcontract uit 1738 en het bewaarde pijpwerk. In het contract is gespecificeerd welk oud pijpwerk overgenomen moest worden, zoals hieronder is weergegeven. In werkelijkheid heeft de orgelmaker de discant van de Tertiaen weggelaten en wel een Prestant 8 discant geplaatst.

Eerst prestant van vier voet nieuwfs met acht en viertigh pijpen
 Bordon van acht voet oudt volle octaève
 Fluijt van vier voet oudt volle octaève
 Octaève van twee voet oudt
 Quintfluijt van drij voet gesneden nieuwfs
 Tertiaen van twee voet gesneden nieuwfs
 Cornet van vier pijpen nieuwfs
 Mixtuer van drij pijpen oudt
 Simball van twee pijpen oudt
 Larigott van twee voet nieuwfs
 Trompett van acht voet gesneden nieuwfs
 Vox humana sprekende op acht voet van Engelsens thijn

Het contract met de minderbroeders te Weert uit 1742 vermeldt de volgende bezetting, zonder voethoogtes. Op de tongwerken na ging het om pijpwerk uit het oude orgel, dat in 1653 was vervaardigd door André Severin. In de negentiende eeuw heeft Van Dinter een complete Kromhoorn overgenomen in zijn nieuwe orgel.

Prestant
 Cornet
 Bordon
 Octave
 Fluijt
 Quintfluijt
 Ters
 Sesquialter
 Mixture
 Trompet bas [en discant]
 Cromphoren disc. [en bas]

H.-J. Clemens verschaftte de dispositie van het orgel van het klooster te Heinsberg, in de volgorde van het bewaarde contract uit 1747.

Praestant von acht Fuß	In der Positiv
Bourdon von acht Fuß	Bourdon von acht Fuß
Octava von vier Fuß	Fleuth von vier Fuß
Fleuth von vier Fuß	dreijdubbeler Cornet
Cornet vier dubbel	Nasar von dreij Fuß
Nasar von dreij Fuß	Octav von zweij Fuß
Superoctav von zweij Fuß	Tertz von Ein und halben Fuß
Tertz von Ein und halben Fuß	dreijdubbeler Mixtur

Larido von zweij Fuß Crumbhorn von acht Fuß
 Vox humana von acht Fuß
 Mixtur vier dubbel
 Sesquialtra zweij dubbel dreij Fuß

In 1754 is in Odenkirchen een nieuw orgel gebouwd. In het handschrift van Theodor Gilman bleef een *Explicatio* bewaard met registratie-aanwijzingen, teruggevonden door H.-J. Clemens. Hieruit komt de volgende dispositie naar voren.

Prästant
 Bourdon
 Octav
 Flute
 Nazar
 Superoctav
 Sexquialtera
 Tertian
 Larigot
 Cornet
 Mixtur
 Trompet Bas/Discant
 Vox Humana

Van het rugpositief van het orgel van de Martinuskerk te Weert uit 1766 kennen we de dispositie pas uit een opgave van 1885 (Van 't Kruijs), maar deze lijkt nog origineel (onder andere omdat ze vrijwel overeenkomt met die van de minderbroeders aldaar).

Prestant 4'
 Bourdon 8'
 Fluit 4'
 Nasard 3'
 Octaaf 2'
 Sexquialter
 Mixtuur
 Cornet
 Tertiaan
 Kromhoorn 8'
 Vox humana 8'

In Paesens staat nu het eerste orgel dat voor een schuilkerk in Alkmaar is gebouwd in 1758, namelijk de Laurentiuskerk aan de Diggelaarssteeg. Enkele jaren na de bouw noteerde Hess de dispositie (Hess 4).

Bourdon 8'
 Principal 8' disc.
 Prestant 4'
 Flûte 4'
 Quint 3'
 Octav 2'
 Sexquialter 2 st.

Furniture 3 st.
Kromhoorn 8' [bas/disc.]

Ook de dispositie van het orgel voor de dominicanenstatie aan de Banengracht in Alkmaar is kort na de bouw opgetekend door Hess (4). Dit orgel staat nu in gewijzigde vorm in Lochem. Uit de opgave van Broekhuizen en de huidige dispositie valt af te leiden dat Hess de Octaaf 2' vergeten was.

Prestant 8'	Tremulant
Bourdon 8'	
Octaaf 4'	
Fluit 4'	
Nazat 3'	
[Octaaf 2']	
Tertiaan	
Sesquialtra 2-3 st. [bas/disc.]	
Mixtuur 4 st.	
Trompet 8' [bas/disc.]	
Kromhoorn 8 [bas/disc.]	
Vox humana 8 [bas/disc.]	

De dispositie van Venlo (1770) in de versie van Tibus (rond 1890) ziet er vrij origineel uit, vanwege de sterke overeenkomst met Brüggen:

Cornett D 3 st	Prestant 4'
Monstre 8' [sic]	Bordun 8'
Bordun B/D 16'	Flöte 4'
Bordun 8'	Flöte D 4'
Prestant 4'	Nazar 2 2/3'
Flöte 4'	Octave 2'
Octave 2'	Cornett 3 st
Quinte 2 2/3'	Kromhoorn 8'
Flöte 2'	
Terziana 1 3/5'	
Flageolet 1'	
Sesquialter 2 st	
Mixtur 3 st	
Cimbal 2 st	
Trompete B/D 8'	

De dispositie van het orgel te Eksel is bekend uit het contract (Lemmens 1996, 39).

grote orgel	positief	nachtegael
prestant van acht voeten	prestant van vier voeten	ventillant
bourdon van acht voeten	bourdon 8 voet	
cornette vier dobbel	fluijt 4 voet	
fluijt vier voeten	fluijt travers discant 2 voet	
octave vier voeten	octaaf 2 voet	
nasar drij voeten gesneden	mixteur drij dobbel	
tierce 1 1/2 voet	cornet drij dobbel	

Larigot 2 voet	quintfluijt 3 voet gesneden
Sexquialtera 2 dobbel gesneden	cromhorn 8 voet gesneden
mixteur 3 dobbel	
Cimbal 2 dobbel	
trompet en	
vox humana alle twee acht voeten en gesneden	

Het contract voor het orgel te Kleine-Brogel, ondertekend op 24 januari 1776, bevat de volgende dispositie.

groot orgel	positiv	tremblens
1 præstant 4 voet	1 Bourdon 8 voet	ventil
2 Bourbon [sic] 8 voet	2 Fluijt 4	
3 octav 2	3 octav 2	
4 Fluijte 4	4 Nazar 3	
5 Nazar 3	5 Fluijt draver half Clavier discant	
6 Tierce 1 ½	6 Cornet 3 double	
7 Cornet 4 double	7 Mixtur 3 double	
8 Sexquiatera [sic] 2 double	8 Grumhorn 8 voet	
9 Mixtur 4 double		
10 Trompet 8 voet bas en haute separeert		
11 Voix humaine 8 voet van tin		

De *Registratur* die Theodor Gilman zelf opgaf voor de vernieuwing in Brüggel luidt als volgt, met aanduiding van de over te nemen (alt) en nieuw te vervaardigen (new) registers (Arbogast 18).

Groß Orgel	Positiv
Præstant im Gesicht 8 Fuß alt	Præstant 4 Fuß alt
Bourdon 8 Fuß alt	Bourdon 8 Fuß alt
Octav 4 Fuß alt	Flüt 4 Fuß alt
Flüt 4 Fuß alt	Octav 2 Fuß alt
Cornet 4 doppelt alt	Vox humana alt
Sexquialtera 2 doppelt alt	Flüt traver new
Superoctav 2 Fuß alt	Nazar new
Nazar 3 Fuß new	Mixtur 3 doppelt new
Tertian new	Grumhorn new
Gembshorn new	
Mixtur 4 doppelt new	
Trompet 8 Fuß new	

Tot slot sloot Theodor Gilman tweemaal een contract met de priorin van het dominicanessenklooster in Theux voor de bouw van een orgel (Felix 1997). Op 13 december 1785 nam hij de bouw aan van een orgel met twee klavieren, maar een dag later werd de opdracht teruggebracht tot alleen het hoofdwerk van dit orgel. Op 27 januari 1786 is dit laatste opnieuw bevestigd. Het volledige plan luidde als volgt.

(grand orgue)	positif	tremblant doux
Prestant de 4 pieds	bourdon de 8 pieds	
bourdon de 8 pieds	flute 4	

octave ou doublette de 2 pieds	doublette 2
flute de 4 pds	flute traversiere
Nazard de 3	Cromhorn
tierce à proportion	
fourniture 4 doubles	
trompette 8 pds et séparée	
Voix humaine haute et basse	

In het definitieve contract van januari 1786 voor het orgel met één klavier is nog een Cornet de 3 tuyaux toegevoegd.

Disponeerstijl

In bovenstaande serie disposities tekent zich een duidelijk patroon af. Elk orgel heeft een basisbezetting van prestanten, fluiten en tongwerken. Een klein orgel heeft deze bezetting op één klavier, een iets groter orgel heeft er een echowerk bij (Weert zusters, Limbourg), een nog groter orgel een flink positief. In de offerte voor Theux heeft het positief de functie “pour l’accompagnement”, wat uitgelegd kan worden als de begeleiding van hoofdwerkregisters (of ook van de zang?).

Groot orgel en positief hebben vrijwel dezelfde bezetting:

- een prestantenkoor (8’)-4’-2’ met Sexquialter en Mixtuur, op grotere orgels aangevuld met Cimbale, op het positief vaker een klein koor
- een fluiten- of gedektenreeks 8’-4’-2 2/3’-1 3/5’ plus Cornet, tweemaal ondersteund met Bourdon 16’, soms uitgebreid met Fluit 2’ en Larigot 1 1/2’
- tongwerken op het manueel zijn Trompet en vaak Vox humana (ook op orgels met één klavier), op het positief meestal Kromhoorn
- de tongwerken zijn meestal gedeeld in bas en discant, deling van andere stemmen komt af en toe voor.

Er bestaan enige variaties op dit patroon. Bij de zusters in Weert valt de Fluit 2’ op het positief op, in Limbourg is er zelfs een (verschillende) tweevoetsfluit op elk klavier en nog in Brüggem komt op het groot orgel een Gembshorn 2’ voor, in alle vier de gevallen samen met een Octaaf 2’. In Lechenich zijn er twee viervoetsfluiten, terwijl een Terts ontbreekt, dus dat is vermoedelijk niet origineel. In Beek lijkt de Sexquialter vervangen te zijn door de Larigot, maar in feite heeft de Cornet aldaar Sexquialtermensuur. In Limbourg, Heinsberg, Klein-Brogel en Theux ontbreekt een Prestant 4’ op het positief. Niettemin is er een Mixtuur 3 sterk aanwezig, behalve in Theux. Gebrek aan hoogte kan hierbij geen argument zijn geweest, want er is telkens wel een Kromhoorn aanwezig, die even lang is als een Prestant 4’. In Heinsberg zou men een Trompet op het groot orgel verwachten, waarvoor gezien de Prestant 8’ wel voldoende hoogte beschikbaar moet zijn geweest. Het Grand orgue te Luik bevat een lage Nasard en Terts die passen bij de daar aanwezige Bourdon 16’, welke combinatie verder uniek is. Het is niet bekend of daar ook nog een hoge Nasard, Tierce (vierde tertsstem!) of Larigot aanwezig waren, omdat de dispositie niet compleet is. In Beek en Eksel zijn er zeker twee Nasards (3’ en 1 1/2’) geplaatst. Op de drie Hollandse orgels ontbreekt de Cornet, in Theux de Sexquialter. In Eksel valt het gemis van een Superoctaaf op het groot orgel zo sterk op, dat het wel welhaast om een vergissing moet gaan. Het bovenstaande basispatroon is bijna overal aanwezig. Het meest kenmerkende is de drievoudige tertszetting: Sexquialter, afzonderlijke Terts, Cornet.

Er is nauwelijks sprake van ontwikkeling. De Larigot komt voor ons voor het eerst in beeld in 1738. Vanaf dezelfde tijd wordt geregeld een Prestant 8’ discant toegevoegd aan een Prestant 4’ als basisregister. De Flute travers (8’ discant) komt vanaf 1770 geregeld voor op

het positief. Hier blijft het bij. Gezien vanuit dit patroon zou in Walbeck/Venlo de Flageolet een Larigot geweest kunnen zijn en lijkt op het positief de Mixtur verdwenen te zijn.

Een orgel dat aan Brammertz wordt toegeschreven is dat van Limbricht. Als we de dispositie vergelijken met bovenstaande reeks, vallen enige verschillen op.

Prestant 4'	Tremblant
Bordon 8'	
Cornet disc.	
Fluijt 4'	
Octave 2'	
Quint 1 1/3'	
Sexquialter 2 st. bas/disc.	
Sifflet 1'	
Mixtuer 3 st.	
Trompet 8' bas/disc.	

De prestantquint en Sifflet vallen buiten het patroon dat zich hierboven aftekent, dus op die plekken zullen wel een Nasard en Terts hebben gestaan. De dispositie komt wel overeen met de reconstructie van de dispositie in Escharen, waar dan nog een Vox humana extra zou zijn geweest (Boogaarts en Peters 21). Maar deze reconstructie is juist opgesteld op basis van Limbricht en vertoont dus dezelfde afwijkingen. Ook in Escharen zullen eerder een Nasard en Terts hebben gestaan.

Er zijn geen gegevens bekend over de bouw van grotere orgels. Nergens is sprake van een vrij pedaal of de aanleg van drie klavieren. Het grootste orgel dat we van deze orgelmakers kennen is dat van Luik. Dit instrument bezat grand orgue, positif en een aangehangen pedaal van één octaaf. Het prestigieuze orgel voor de abdij van Kornelimünster had 19 registers en aangehangen pedaal. Alle tweeklaviers orgels hadden een opzet met 'groot orgel' en onderpositief. Het is niet uitgesloten dat Brammertz of de Gilmans grotere instrumenten gebouwd hebben, maar het is niet waarschijnlijk. Voor grotere orgels deden opdrachtgevers in deze omgeving een beroep op de Königs of anderen.

Lemmens spreekt zoals gezegd over een 'school van Kornelimünster', waarmee hij een eigen bouwstijl suggereert, met daarbij mogelijke navolgers. Hij noemt deze bouwstijl verwant aan de Luikse stijl, dus bijna Frans (1996, 38-39). Uit het bovenstaande volgt dat Brammertz al in die richting werkte, maar dat Laurent Gilman nog sterker bij de Luikse school aansloot en daar ook kan zijn opgeleid. Merk op dat in verschillende bewaarde contracten enige Waalse termen wordt gebruikt (Groot orgel, Bourdon, Nazar, Prästant, Flüt, Doublet, Larigot). Verder zijn er overeenkomsten in disponeerstijl met Penceler en diens leerling Verbuecken. Anderen wijzen op de overeenkomsten met de stijl van de Weidtmans, die vooral in vroege frontontwerpen en in disponering opvalt. Toch is er sprake van grote verschillen met de Weidtmans, waarop ik hieronder nog terugkom. Als mogelijke navolgers of leerlingen van de Gilmans worden opgevoerd: André Grégoire, werkzaam te Herve tot zeker 1746 (Lemmens), en na hem diens zoon, plus een zekere Joseph Dit(t)gens in Stolberg (Clemens). De generatie van de gebroeders Gilman beschikte over voldoende medewerkers uit de eigen familie, waardoor nauwelijks knechten nodig waren.

Enige details van de bouwwijze

Het pijpwerk van Brammertz en de Gilmans bevat een hoog loodgehalte en is gehamerd. Op foto's van pijpwerk in Lochem en Opitter zijn duidelijke schaafstreken te zien. De orgelmakers gebruikten lood dat in die tijd bijna zuiver was, maar door kleine verontreiniging

voldoende hardheid kreeg. In de Eifel werd lood gedolven. Ook de frontpijpen zijn van lood, belegd met tinfoel. In Brügggen zijn pijpen van Gilman aanwezig met 30% tin, maar ook in Paesens zit enig tin in enkele registers. Zou Theodor Gilman de toevoeging van tin ingevoerd hebben? Lemmens noemt het oudere pijpwerk (van vóór 1740) zwaar en dikwandig, met lange, enigszins schuin naar binnen lopende inritsing (traces de bouche) boven en onder de labia van grotere pijpen of diep ingedrukte labia bij kleiner pijpwerk. Op de soldeernaden is rode bolus zichtbaar. Het soldeerwerk is zeer vakkundig en regelmatig.

Jan Jongepier heeft in Paesens de kernfasen gemeten, waarbij blijkt dat die verlopen van 30° bij lage tonen (bas Octaaf 4', tot midden Bourdon) via 40/45° (Mixtuur, discant Fluit) naar 50° bij de hoogste pijpen (Jongepier 2008). In Lochem zijn kernfasen tussen 40° (bas) en 60° (hoge tonen) gemeten. De labiumbreedte is een ongeveer kwart van de plaatbreedte. De voetopeningen waren groot, wat in Beek te zien was aan uitgeschakelde frontpijpen. Van oorspronkelijke opsnedes en kernbehandeling zoals prikken valt nauwelijks iets terug te vinden. In Opitter lijken bescheiden kernprikken zeer oud te zijn. In Uden echter zijn alle kernen van de frontpijpen (sinds 1912 of al sinds 1903 buiten gebruik) volkomen gaaf, zonder enige prik.

De inscripties op pijpen vertonen een eigen, vrij uniek systeem. Op de meeste pijpen is rechts van het soldeerkruis boven en onder de naad van corpus en voet in blokletters in schreefloze kapitaal de eerste letter van het register aangebracht, plus vaak op het corpus het nummer van de plaats op de lade. P staat voor Prestant, O voor Octave, B voor Bourdon, F voor Fluit, N voor Nasar, ST voor het tertskoor van de Sexquialter, M1 voor het eerste koor van de Mixtuur, M2 voor het tweede koor enz. Af en toe komt op de grootste pijp van een register de registernaam voor in lopend schrift. De toonhoogte wordt dus niet aangegeven. In Lochem hebben alle registerletters nog de toevoeging H ('Holland'?).

De mixturen repeteren in de regel op c' en c'', de Sesquialters vaak op klein c. De cornetten hebben de gangbare samenstelling $8' - 4' - 2 \frac{2}{3}' - 2' - 1 \frac{3}{5}'$, dan wel zonder 8' en 4' bij geringere sterkte. Maar in Limbricht is de gereconstrueerde samenstelling $4' - 2 \frac{2}{3}' - 1 \frac{3}{5}'$. De Sexquialter in Brühl is gedeeld in bas en discant. Bij de zusters in Weert zou dit ook het geval geweest kunnen zijn, omdat het contract stipuleert: "Sexquialter bas half repeterende". Strikt genomen is hier te lezen dat er alleen een Sexquialter bas wordt aangebracht waarvan één koor (de helft) repeteert of die halverwege, op klein c, repeteert. Er staat niets geschreven over een mogelijke discant. Maar er is van deze orgelmakers geen enkele Sexquialter bekend die alleen in de bas voorkomt, dus ligt het voor de hand dat het geciteerde geïnterpreteerd als een normale gedeelde Sexquialter. Een bijkomend argument hiervoor is, dat de tekst niet door de orgelmaker is opgeschreven, maar waarschijnlijk (door een zuster?) van een voorbeeld is overgeschreven terwijl de orgelmaker uitleg gaf.

Bilzen

Mixtuer hoofdwerk

C	c'	c''
1 1/3'	2 2/3'	5 1/3'
1'	2'	4'
2/3'	1 1/3'	2 2/3'
1/2'	1'	2'

Simball

C	c	c'	c''
1/3'	1/2'	1'	2'
1/4'	1/3'	2/3'	1 1/3'

Sexquialter

C	c'
---	----

1 1/3'		2 2/3'	
4/5'		1 3/5'	
Mixtuer positief			
C	c	c'	c''
1'	1 1/3'	2 2/3'	4'
2/3'	1'	2'	2 2/3'
1/2'	2/3'	1 1/3'	2'
1/3'	1/2'	1'	1 1/3'

Beek

Mixtuer

C		c'	c''
1'		2'	4'
2/3'		1 1/3'	2 2/3'
1/2'		1'	2'

Simball

C	c	c'	c''
1/3'	2/3'	1 1/3'	2 2/3'
1/4'	1/2'	1'	2'

Lochem

Cymbel (heeft min of meer de samenstelling van de oorspronkelijke Mixtuur)

C		c'	c''
1'		1 1/3'	2 2/3'
2/3'		1'	2'
1/2'		2/3'	2'
1/3'		1/2'	1 1/3'

(de huidige Mixtuur op basis van C = 2' is bij de restauratie toegevoegd)

Sesquialter

C		c'	
1 3/5'		4'	
1 1/3'		2 2/3'	
		1 3/5'	

Paesens

Fourniture

C		c'	c''
1'		1 1/3'	2 2/3'
2/3'		1'	2'
1/2'		1'	2'

Sexquialter

C	c		
1 3/5'	2 2/3'		
1'	1 3/5'		

Brüggen

Mixtur Groß Orgel

C		c'	c''
1'		2'	4'
2/3'		1 1/3'	2 2/3'
1/2'		1'	2'
1/3'		2/3'	1 1/3'

Sexquialtera

C	c		
---	---	--	--

1 1/3'	2 2/3'		
4/5	1 3/5		
Mixtur Positiv			
C		c'	c''
1'		2'	4'
2/3'		1 1/3'	2 2/3'
1/2'		1'	2'

Er tekent zich bij de mixturen een overzichtelijk patroon af met repetities op c' en c'' en nauwelijks verdubbelingen van koren. Opvallend zijn de dubbele octaafrepetities in alle koren die geregeld voorkomen. Lemmens ziet hierbij een parallel met de standaard Luikse octaafrepetitie op c', die vrijwel altijd voorkomt bij Le Picard en Robustelly:

C	c	c'	c''
1'	1 1/3'	2 2/3'	4'
2/3'	1'	2'	2 2/3'
1/2'	2/3'	1 1/3'	2'
1/3'	1/2'	1'	1 1/3'

Doordat de meeste vulstemmen uit Kornelimünster niet repeteren op klein c wordt hun ligging in het klein en eengestreept octaaf een kwint hoger dan de Luikse. Maar een tweede octaafrepetitie op c'' brengt het tweegestreept weer in dezelfde ligging als die van Luik. Bij de Weidtmans komen de dubbele octaafrepetities precies hetzelfde voor (Germes 91). De basisligging van de mixtuurkoren is tamelijk traditioneel, waarbij de laagste toon op groot C met een 1 voet begint bij Bourdon 8 als basisregister, of met 1 1/3 bij Bourdon 16 (Bilzen). De Simball/Cymbel in Bilzen verdubbelt het hoogste koor van de Mixtuer en voegt er één hoger koor aan toe. In Beek vormt de bas van de Simball een hoger liggende toevoeging en is de discant een verdubbeling van de hoogste Mixtuerkoren. In Paesens komen in de discant van de Fournituur verdubbelde octaafkoren voor. In Limbricht kwam men op 2/3 voet als laagste C-toon van de Mixtuur. In Lochem was de Mixtuur 4 sterk op basis van C = 1'. Dit register heet daar nu Cymbel maar heeft een enigszins afwijkende samenstelling. De vulstemmen in Brünnen lijken te wijzen op een zekere verlaging van de ligging op c'' ten opzichte van Paesens en Lochem, wat een verschuiving in de loop der jaren tussen 1758 en 1778 kan betekenen.

Verder wijzen Hulverscheidt en Lemmens op de veelvuldige toepassing van roerfluiten, bijvoorbeeld in de Bourdons, Flûtes en Nazars, maar ook in de Tertian en Gembshorn, wat verder gaat dan in de Franse en Luikse stijl gebruikelijk is. Maar in de drie Hollandse orgels ontbreken roerfluitpijpen. In Opitter hebben grotere roerfluiten beweegbare hoeden en zijn kleine roerfluiten uitgevoerd als flespijpjes. Bij veel pijpen zijn zijbaarden toegepast, vaak ook om te kunnen stemmen. Zijbaarden komen voor bij de prestanten gerekend vanuit 8'-lengte van c-c'' en bij gedekten vanaf c tot c''. De roerfluiten in Brünnen hebben opvallend grote zijbaarden. Conisch pijpwerk komt nauwelijks voor (een paar in Lochem, bij de Gembshorn in Brünnen niet), wat juist typisch bij de Rijnlandse stijl hoort. Houten pijpen zijn nauwelijks bewaard gebleven, maar worden soms in contracten bepaald voor het groot octaaf van de Bourdon 8'. De tongwerken, waarvan er voor zover bekend vier en een halve behouden bleven in Beek, Escharen, Brühl en Spaarndam (groot octaaf), zijn op Franse wijze vervaardigd, met kurkvormige koppen, rond geklopte messing lepels en rechte, ijzeren krukken. Maar in Beek lijken er scheepjeskelen te zijn (foto Lemmens 40). Het tongwerk in Spaarndam heeft houten stevels en koppen, door Ypma aangebracht en bij de restauratie vervangen door houten stevels en koppen van Kam en Van der Meulen.

Registerdeling is standaard bij het tongwerk van het hoofdwerk. Andere tongwerken zijn soms gedeeld, evenals de Sesquialter. Het orgel van Eksel telde niet alleen drie gedeelde tongwerken, maar ook twee gedeelde Quintfluyten en een gedeelde Sexquialtera. Enkele begintonen van delingen zijn de volgende.

Limbricht Cornet vanaf cis', Sexquialter en Trompet gedeeld tussen c' en cis'

Opitter Cornet vanaf e'

Escharen Cornet vanaf e' (is nu Praestant 8'), deling Trompet tussen b en c'

Beek alle delingen tussen c' en cis'

Spaarndam Prestant 8' vanaf cis'

Paesens Kromhoorn tussen c' en cis'

Brüggen Flutrovers en Cornet vanaf c'.

Dit bescheiden reeksje vertoont nogal verschillende delingen.

Uit de beperkte mensuurgegevens van Bilzen, Beek, Spaarndam, Lochem, Paesens en Brüggen valt niet veel af te leiden. Michel Lemmens had opgemerkt dat de mensuren van Bilzen aanmerkelijk enger zijn dan die van latere orgels, wat ten dele veroorzaakt is door de hoge toonhoogte. Een probleem met de mensuren van Beek en Brüggen is, dat in deze orgels door de Gilmans ouder pijpwerk is gebruikt. Maar in de Nederlandse orgels valt op, dat er in de prestanten verschillende mensuren zijn toegepast voor de verschillende liggingen: in Lochem, Paesens en Spaarndam zijn de Octaaf 2', Mixtuur en Sexquialter ongeveer een halve toon enger dan de Prestant 8' en Octaaf 4'. In Paesens zijn de vulstemmen zelfs nog enger dan de Octaaf 2', die weer enger is dan de 4' en 8', dus daar zijn drie reeksen toegepast. Ook in Brüggen zijn er ten minste drie en misschien vier prestantmensuren toegepast. In Lochem zijn er twee gedektmensuren (waartoe ook Nasard, Terts en Larigot behoren), in Brüggen drie. Het vermoeden dat Michel Lemmens in zijn boek uitspreekt, dat de orgelmakers van Kornelimünster één stamreeks voor alle prestanten en één voor alle gedekten in een orgel gebruikten, blijkt niet te kloppen. De gebruikte reeksen zijn dwars gemensureerd, d.w.z. beginnen vrij wijd op C en verengen in het groot octaaf relatief snel, waarna het klein en eengestreept octaaf langzamer verengen, en het tweegestreept nog langzamer. Alles bijeen is er sprake van een zeer gedifferentieerd systeem, waarin wel telkens hetzelfde zojuist genoemde patroon optreedt.

Verder zijn de uitgangsmaten dikwijls verschillend, waarbij telkens een eigen mensuurreeks hoort. Bijvoorbeeld de C van de Prestant 4' in Bilzen heeft een buitendiameter van 67 mm, die in Opitter 96 mm, in Beek 88, in Uden 91,7, in Lochem 84,7, in Brüggen 86,4 (en c van de Prästant 8' 88,5), in Spaarndam 90,2. Deze maten behoren bij een toonhoogte van a' = circa 410 Hertz, behalve in Bilzen (445). Waarschijnlijk kozen de orgelmakers een startmensuur in relatie tot de omvang en misschien de akoestiek van de ruimte waarin het nieuwe orgel ging functioneren. Naast de prestant- en gedektmensuren zijn er nog reeksen voor de wijde Cornet. Alle mensuren (na Bilzen) lijken redelijk ruim. In de offerte en het contract voor Theux wordt dit benadrukt: "la mesure des tuyaux assez pleine".

Een paar basismensuren vallen onder voorbehoud te geven, op grond van gegevens uit Beek en Brüggen, in millimeters.

	C	c	c'	c''	c'''	c''''	c'''''
Prestanten vanuit 8 voet							
buitendiameter	148	88	52	31	18	12	7,5
labiumbreedte	116	69	41	24	14	9	6
opsnede	29	17	10	6,5	4	3	1,5
Gedekten vanuit 8 voet							
buitendiameter	115	75	47,5	31	21,4	19	
labiumbreedte	91	58,5	38	23	15	13,5	
opsnede	33	21,5	16	10	5	3	

De opgegeven metingen van Beek en Brünnen vertonen overeenkomsten met die van Jean-Baptiste le Picard in het benedictinessenklooster in Luik (1737), dat bij de restauratie op 411 Hertz is teruggebracht (Lemmens 1985, 195). Zou de komst van Laurent Gilman omstreeks 1710 tot een verwijding van het mensuurbeeld in Kornelimünster hebben geleid?

Bij opvallend veel orgels van Brammertz en Gilman is bekend dat zij op grote schaal ouder pijpwerk opnieuw inpasten dan wel in nieuw pijpwerk verwerkten. Het orgel van de zusters in Weert bevatte volgens het contract grotendeels oud pijpwerk. In Luik moest Gilman een aantal oude registers opnieuw gebruiken. Het instrument voor de Matthiaskerk in Maastricht heet bij aanschaf tweedehands. Bij de minderbroeders in Weert moest Gilman zowat het complete pijpwerk van het vorige orgel van Andries Severijn uit 1653 opnieuw gebruiken en er zelf twee stemmen aan toevoegen. In Bree benutte Gilman veel pijpwerk uit het bestaande orgel, dat terugging op Nicolaas Niehoff (1593, Lemmens). In Escharen is ook flink wat zeventiende-eeuws pijpwerk of delen ervan aangetroffen. In Brünnen kwam Gilman overeen om het goed twintig jaar oude orgel van Heinrich Titz te vernieuwen en zoveel mogelijk pijpen opnieuw te gebruiken en bij de kruisheren in Venlo gebeurde hetzelfde. In het restauratieverslag van Brünnen vermeldt Hans Hulverscheidt dat Gilman het aldaar aanwezige pijpwerk van Titz tot vier halve tonen opschoof om het wijder te maken (Hulverscheidt). Maar Titz stemde meestal op ongeveer 460, wat al ruim twee halve tonen verschil met de stemtoonhoogte van Gilman opleverde, zoals hieronder blijkt.

De volgende toonhoogtes zijn bekend.

Bilzen	$a' = 445$ Hz
Maastricht halve toon boven cornettoon	
Escharen	$a' = 415$ Hz
Beek	405
Lochem	415
Limbricht	415
Paesens	415 (niet hersteld).

In Brünnen verlaagde Gilman de toonhoogte van Titz aanzienlijk; nu staat het orgel op 440. Er komen dus in hoofdzaak twee toonhoogtes voor, de hoge in Bilzen en Maastricht, en vaker de lage kamerton van ongeveer 415 Hz. Deze komt ongeveer overeen met de standaard hoogte in Luik van ongeveer 405 Hz. Ook deze gegevens steunen de hypothese dat de komst van Laurent Gilman rond 1710 van invloed geweest kan zijn en leidde tot een lagere toonhoogte.

Voor zover bekend is er geen enkel origineel klavier bewaard gebleven. In Limbricht zijn wel enkele oude toetsen gevonden, ondertoetsen belegd met donker hout en witte boventoetsen. Deze toetsen zijn niet smaller of korter dan tegenwoordig. In Spaarndam is een oud klavier met ondertoetsen met ivoorbeleg aanwezig, maar dit is in 1971 aangebracht. De klavieromvang is gedurende de gehele werkperiode C.D-c'' geweest. Na 1750 was dit een conservatieve toepassing, omdat de meeste orgelmakers geleidelijk overgingen naar d'' en rond 1780 op f'' uitkwamen. Dit geldt in mindere mate voor het weglaten van groot Cis, wat de Gilmans vrijwel overal deden tot en met Brünnen (1780). Slechts bij enkele orgels is groot Cis wel aanwezig, namelijk in Lochem, Paesens en Eksel. Andere orgelmakers uit de regio zoals de Graindorges, Binignat en Maaß lieten groot Cis zelfs weg tot na 1830. Het contract van Weert in 1716 vermeldt twee "clauwire van witte schenck" en ook "allens moet volle octave hebben", wat uitgelegd kan worden als klavieren met witte ondertoetsen waarop geen als beleg en geen toepassing van een kort groot octaaf, dus toch met weglating van groot Cis. In Peer werd eveneens beenbeleg gevraagd. In Bree is sprake van "nieuwe clavieren volle octaave", maar ook hier ontbreekt groot Cis. Het instrument van de Weertse Minderbroeders, uit 1743, kreeg een "nieuw claweel van beenderen". In Heinsberg (1748) werden "zweij Clavier von schönen weißen Beijn und schwartz Eben Holtz" gevraagd. Het contract voor

Eksel uit 1771 vermeldt toetsen met beenbeleg en een klavieromvang van 49 tonen. In het Duitse gebied rond Aken (Eifel, Rijnland) werden gewoonlijk klavieren met donkere ondertoetsen aangelegd, wat ook Weidtman deed (met ‘palmhout’ = buxus). In Luik waren tot het eind van de achttiende eeuw donkere ondertoetsen eveneens vrij gangbaar. Het getransformeerde Gilman-orgel van Ramersdorf had tot de restauratie donkere ondertoetsen. De offerte voor Theux stelt: “les touches lons doit être garnées d’un bois noir, et les touches courtes, d’ivoir, ou d’os”. De conclusie lijkt dan te worden dat de goedkopere klavieren met donkere ondertoetsen gemaakt werden en de iets duurere met beenbeleg.

In Uden is de originele klavierplank bewaard gebleven en sinds 1912 opgehangen onder het front. Het is een plank die met kostbare donkere houtsoorten is ingelegd, plus enkele strookjes ivoor of been, en het jaartal in gegoten metalen cijfers, waarschijnlijk tin.

De koppeling bij de zusters in Weert en die in Limbourg moesten als drukkoppel werken: de klavieren “sulle over conne getrocke worden”; “due clavier se tierand lun sur laut, pour le jouvez ansamble”. Dit is dus een koppel die in werking wordt gesteld door het bovenste klavier naar de richting van de organist te trekken, zoals Le Picard die aanvankelijk ook aanbracht. Andere werktuiglijke registers die worden aangebracht zijn Tremulant, Tamboer en Nachtegaal, vermeld in het contract met de zusters in Weert en in Peer. Als deze registers al toegevoegd werden op een kloosterorgel, zullen ze min of meer standaard zijn geweest, zeker de Tremulant. Trommel en nachtegaal komen alleen op de orgels van Brammertz voor, bij de Gilmans niet meer. De ‘ventillant’ die in het contract van Eksel naast de Nachtegaal figureert berust wellicht op een samentrekking (Ventil en Tremulant). In de offerte voor Theux heet de tremulant *tremblant doux*, dus een inliggende tremulant. Ze is niet onmisbaar: “il n’est pas essentiel à l’ouvrage”. Het ventiel lijkt aanvankelijk wel onmisbaar, want de *Explicatio* (1754) eindigt met een uitgebreide waarschuwing om na het spelen altijd het ventiel open te zetten. Maar dertig jaar later, in Theux, maakt het niet meer uit: “un sorvent est bon”. Een originele tremulant of een ventiel is nergens bewaard gebleven.

Een pedaalklavier is evenmin ergens bewaard gebleven. Het valt te betwijfelen of kleine orgels wel een (aangehangen) pedaal bezaten. In het contract voor het tweeklaviers orgel voor de zusters in Weert wordt geen pedaal genoemd, bij de minderbroeders evenmin. Het orgel te Spaarndam bezit (nog steeds) geen pedaal. Het grote orgel van Luik had een aangehangen pedaal van één octaaf, een aanwijzing dat nauwelijks belang werd gehecht aan pedaalspel. Het orgel van de zusters te Theux zou een pedaal krijgen, maar de omvang is niet vermeld.

Mechanieken zijn in Opitter behouden gebleven. Lemmens beschrijft directe verbindingen tussen klavieren en ventielen. Het hoofdwerk wordt vrij direct vanaf het klavier met grenen abstracten, grenen wellen, eiken dokken en ijzeren armpjes bediend, via een grenen wellenbord. Klavier en ventielkast zitten beide aan de voorzijde van het orgel. Het positief wordt met pennen of stekers bespeeld, via een zelfde soort wellenbord. Er zijn nog originele vierkante eiken registertrekkers aanwezig, die de registers bedienen via eiken walsen en smeedijzeren balansen. De knoppen in Opitter dateren uit de negentiende eeuw. In Limbricht zijn er wel originele, enigszins platte zwarte registerknoppen zonder profiel. De bijna kogelronde donkerbruine knoppen met profiel op de steel in Spaarndam zijn vermoedelijk niet origineel, omdat er oorspronkelijk maar acht trekkers waren en nu tien. De claviatuur te Limbricht en speciaal de registerpanelen en –knoppen vertonen overeenkomsten met de Weidtman-opzet in Koudekerke.

Een originele windvoorziening van Brammertz of de Gilmans is moeilijk te vinden. In Opitter zijn vier oude eiken bladen, waarschijnlijk van Brammertz, opgenomen in twee grote spaanbalgen uit de negentiende eeuw. In het contract voor dat orgel (te Peer) werden drie balgen vereist. Voor het orgel van Eksel met 22 registers werden ook drie balgen besteld. Alleen in het eerste contract voor Luik uit 1728 staat de omvang van de twee balgen vermeld:

7 bij 3 ½ voet. Verder benadrukt de offerte voor Theux dat de balgen ruim voldoende wind moeten leveren: “Aussi doit etre deux soufflets à proportion de l’ouverage de l’orgue et qu’ils dont le vent en abondance”. In Limbricht zijn vier oude bladen met klampen behouden gebleven als onderdeel van een balgconstructie in de negentiende eeuw. Met behulp van deze bladen is een balgstoel gereconstrueerd met twee spaanbalgen met een dubbele vouw. Deze balgen hebben een omvang van 176,5 x 98,5 cm, ofwel in Akense maten 6 voet 2 duim x 3½ voet. Maar het is niet uitgesloten dat het oorspronkelijk balgen waren met meerdere vouwen, in Franse stijl. De balgen werden met de hand gepompt, zoals uit een betaling in Peer in 1716 valt af te leiden: voor het “lichten van die blaesbalcken” (website). In Limbricht zijn nog beugels voor de pompstokken aanwezig.

Gereconstrueerde winddrukken:

Bilzen	72 mm
Escharen	63 mm, waarschijnlijk naar het voorbeeld van Limbricht
Beek	71 (andere opgave 75)
Lochem	omstreeks 65

Dit zijn lage drukken in vergelijking met die van de Luikse school, die vaak omstreeks 85 mm bedragen (hoewel hier discussie over bestaat). Maar zoals gezegd wijzen de ruime voetopeningen van uitgeschakelde frontpijpen in Beek op intonatie met open voet.

Er is weinig houvast voor het terugvinden van een oorspronkelijke stemming. Bij restauraties wordt over het algemeen een gemodificeerde middentoonstemming aangebracht.

Bilzen	Werckmeister III
Limbricht	1/5 komma
Escharen	1/8 komma
Beek	Rameau
Lochem	Chaumont.

Ik kom op twaalf bewaard gebleven windladen uit. In Opitter, Beek en Limbricht zijn ook (delen van) originele roosters bewaard gebleven, waarschijnlijk in Brüggens eveneens. Over de windladen vermeldt Lemmens, dat zij van eersteklas eik zijn en ruim bemeten, zoals ook in de Luikse werkwijze gangbaar was (Lemmens 1996, 39). In het eerste contract van Luik uit 1728 wordt bepaald dat de windlade ruim aangelegd moet zijn: “lequel deverat estre fort spatieux afin que les susdits onze jeux y soient commodément placés; et enfin que les tuyaux aient autant de distance les uns des autres que faire se pourra”. Lemmens geeft maten van Beek (12 registers): inwendige cancelhoogte 50 mm, ventielopening 185 mm, inwendige hoogte ventielkast 90, inwendige diepte ventielkast 255, lengte ventiel 200, dikte stokken 26 mm. Er zijn twee laden die 101 resp. 100 cm breed en 95 diep zijn. In Lochem is de cancelhoogte 57 mm en de breedte van de C 25. De ventielen in Opitter zijn ingelijmd. In Limbricht en Escharen is er één doorlopende lade aanwezig met vier voorslagen. De laden van Limbricht en Opitter zijn aan de bovenkant afgedicht met sponsels en onder afgeplakt, in Limbricht met perkamenten bladen. Legêne merkt op dat de ladedelen in Lochem geen sponsels bevatten en aan de bovenzijde met een massieve plaat zijn afgedekt. Bovendien werden zij oorspronkelijk bediend met bovenliggende ventielen. De registerwalsen hebben tussen de ladedelen gestaan en de slepen vanuit het midden getrokken (Kriek/Legêne 182). In Spaarndam is de windlade eveneens aan de bovenzijde afgedekt met een massieve plaat van 18 mm dik. In Walbeck noteerde Van Dinter dat de windladen niet te repareren waren, omdat er tegen alle regels in een plaat op was gelijmd. Het lijkt er dus op dat in de werkperiode van Brammertz en Laurent Gilman nog met bovensponsels is gewerkt is, maar dat Theodor Gilman op de afdekplaat is overgestapt. Lemmens noemt karakteristiek de “ijzeren schroeven met dubbelgevouwen bovenkanten” die hij zowel in Opitter als in Limbricht aantrof. De pijpopstelling in Escharen is vanaf het front gezien: A-c”, G F Dis C D E Fis, ais”-Gis (Boogaarts 24). De lade van Limbricht en het hoofdwerk van Brüggens vertonen op foto’s

dezelfde indeling, namelijk een middentoren en verder diatonisch aflopend van buitenaf. Dezelfde indeling is aanwezig in Beek, Spaarndam, Lochem en in het hoofdwerk van Opitter. Het positief aldaar is diatonisch opgesteld met de langste pijpen in het midden. De opstelling van het hoofdwerk van Bilzen moet zoals gezegd met de grootste pijpen in torens aan de buitenkant zijn geweest, de hoogste pijpen aflopend van buitenaf. De volgorde van de registers op de laden is de gebruikelijke: prestant in het front en vooraan op de lade, vervolgens het lange pijpwerk van lage registers aflopend naar de mixtuur, met de tongwerken achteraan. De Cornet staat vaak vlak achter de prestant, meestal op een bank maar soms op de lade (zoals te Beek als discant van de Tertiaen).

Klank

De klank van de nog bestaande Brammertz- en Gilman-orgels die we tegenwoordig horen, is een reconstructie van het origineel. Van de gerestaureerde orgels zijn er maar een paar op de oude toonhoogte teruggebracht en van een ongelijkzwevende stemming voorzien. Dit maakt vergelijken bijna onmogelijk.

De klank van het orgel van *Limbricht* wordt voortgebracht door pijpwerk dat nieuw is gemaakt volgens de Westfaalse stijl van Theodoor Schiffers naar het voorbeeld van Donkerbroek (Van der Harst 8). Die stijl verschilt aanzienlijk van de werkwijze van Brammertz, zodat de klank van dit orgel hier buiten beschouwing gelaten moet worden.

In *Bilzen* is een deel van de prestanten, gedekten en vulstemmen nog afkomstig uit het Brammertz-orgel. De prestanten klinken stevig en grondtonig. De Superoctaaf en vulstemmen zijn in de bas helder, in de discant ijl. Het plenum is helder maar heeft geen glans of tinteling van boventonen. De Sexquialter heeft een ronde toon en mengt goed in het plenum. De bourdons 8 voet zijn breed, niet luid. De fluiten zijn helder. De Nazar klinkt rond en mengt uitstekend met grondstemmen. De Cornet van het groot orgel is vrij fel. De overige, gereconstrueerde registers zijn over het algemeen goed geslaagd.

In *Escharen* klinkt de Holpijp echt hol, een beetje klokkend, verder snuivend, maar de klank is niet hard. De Prestant 4' is stevig, fluitig en heeft een flinke spuck. De Fluit is intens en een beetje donker, snuift ook. De Octaaf is stevig, grondtonig. De Prestant 8' (uit de oude Sexquialter) is iets zachter dan de 4'. De Sifflet (eveneens uit de oude Sexquialter) is in de bas een open fluit, wijd, maar klinkt in de discant iel. De Cimbels heeft dezelfde klank als de Octaaf. De Trompet klinkt fel, grondtonig en met een o-klank; de bas is vrij vol, knorrend, de discant wat ijl. De door Smits ingekorte Dulciaan mekkert zachtjes, een beetje tussen vox humana en dulciaan in. Combinaties klinken mooi, bij twee of meer registers gaat de wind wat bewegen, wat bij de fluiten een levendige toon geeft. Nog vijf basisregisters inclusief de Trompet hebben vermoedelijk een Gilman-karakter. Dat is een verzadigde klank, stevig, grondtonig. De romantische, vaak strijkende tonen van de Smits-registers passen er niet goed bij.

De Bourdon in *Beek* klinkt een beetje aarzelend en hol. De Fluijt heeft een herkenbaar roerfluit-gedeelte en is verder heel helder. De prestanten zijn krachtig en grondtonig. De Quintfluijt is wat zachter dan de Fluijt en mengt daarom prima in allerlei combinaties. De Larigot en Terts zijn opnieuw een fractie zachter. De Cornet heeft een enigszins snijdend karakter, als een sesquialter, wat komt door de prestantmensuur ervan. De mixturen zijn enigszins schel, waardoor elke plein-jeuregistratie een beetje gilt en snel vermoeit. De Trompet knort in de bas en heeft een stevige è-grondtoon in de discant. De Vox humana is mild. In het tutti overheersen de vulstemmen. Ook bij dikbezette registraties beschikt het orgel over voldoende wind. In de kerk klinkt het orgel vol en bij grotere registraties al snel wat agressief.

De klank van het orgel te *Spaarndam* is moeilijk te vergelijken, omdat het op 440 Hz staat en op een ferme winddruk van 76 mm. Alle registers klinken nogal grondtonig en wat

vlak. De basisregisters zijn krachtig. De Nasard is maar een fractie zachter dan de Holpijp en even sterk als de Fluit en klinkt daarom redelijk dominant. Het groot octaaf van de Dulciaan is de oude Kromhoorn.

In *Paesens* is de situatie van 1907 gehandhaafd, dus 440 Hertz en gelijkzwevende stemming. De frontpijpen zijn nieuw gemaakt en klinken nogal vlak. De oude registers zijn afzonderlijk beluisterd wel helder, maar in combinaties mengen ze niet goed. De Fournituur en Sexquialter hebben een zekere tinteling, die in plenumregistraties meeklinkt. Het tongwerk is erg bescheiden.

In *Lochem* is bij de plaatsing in 1978 moeite gedaan om de oorspronkelijke klank te doen herleven door toepassing van kamertoon (415), lage winddruk (nu circa 65), een Chaumont-stemming en Frans georiënteerde tongwerken. In zeven labiale registers van het hoofdwerk zitten nog veel pijpen van Gilman. Hiervan klinken de prestanten vol, met een beetje streek. De gedekten zijn breed in de bas en tamelijk fel in de discant. Maar de klank van al dit oude pijpwerk is ook wat vlak en kaal, net als die van de nieuw toegevoegde registers. Registraties volgens de aanwijzingen van de *Explicatio* klinken niet goed, speciaal omdat de Nasard en Terts daarvoor te sterk zijn, de Sesquialter te snijdend en de Trompet te dominant. Ondanks dat het orgel enkele mooie stemmen heeft, blijft het geheel nogal heterogeen. Dit heeft zeker te maken met het gegeven dat het orgel gebouwd is voor een schuilkerkje en nu een grote kerk moet vullen.

Het orgel van *Brüggen* staat op 440 Hz, de winddruk is vermoedelijk 78 mm. Bijna alle pijpwerk (behalve de frontpijpen, alle tongwerken en het hele pedaal) is oud (van Titz en Gilman). De gedekten klinken mooi, verschillend, maar allemaal wat snuivend en de achtvoeten in de bas aarzelend. De Nazards en de Tertian zijn nogal stevig, de Cornet fel en belijnd. De Flute travers is erg wijd en klinkt als een Prestant 8'. Het plenum met mixtuur van het groot orgel heeft in de discant iets tintelends. De Sexquialter is rustig, maar geeft aan het plenum felheid.

Zoals gezegd is het moeilijk om op grond van dit alles het klankbeeld van Brammertz en de Gilmans te karakteriseren. Maar termen als vol, intens en verzadigd komen er voor in aanmerking. Verder laten de ruime cancellen en ferme windtoevoer vol bezette registraties in allerlei combinaties toe, die opnieuw een warme, kleurige klankvloed opleveren waarin alle registers goed mengen en tongwerken of vulstemmen niet eruit springen.

Financiën

Er zijn verschillende teksten van contracten of financiële transacties bewaard gebleven betreffende de grote werkzaamheden van Brammertz en de Gilmans. De volgende bedragen met bijbehorende werkzaamheden zijn bekend.

1716	Peer, nieuw orgel met 18 registers	1300 gulden
1717	Weert, zusters Penitenten, nieuw orgel met 19 registers, grotendeels oud pijpwerk	850 gulden Luiks
1723	Limbourg, nieuw orgel met 19 registers	310 écus
1727	Maastricht, "tweedehands orgel" met 12 registers, 2 klavieren	300 gulden
1730	Stolberg, Evangelische Gemeinde Finkenbergh, 14 registers	550 Taler
1738	Luik, Jezuïeten, orgel met 25 registers, zonder kas	1600 Brabantse guldens
1739	Bree, orgel van 12 registers met enig oud pijpwerk	208 pattacons
1743	Weert, Minderbroeders, orgel van 10 registers met grotendeels oud pijpwerk, zonder kas	60 pattacons
1748	Heinsberg, zusters, orgel met 21 registers, zonder kas	500 Reichstaler
1764	Stolberg, parochiekerk, 10 registers	300 Reichstaler

1770	Venlo, kruisheren, vernieuwing	900 gulden
1771	Eksel, orgel met kas en 22 registers	762½ pattacons
1775	Achel	1677 gulden
1776	Kleine-Brogel, orgel met twee klavieren (zonder kas ?)	1400 gulden
		Brabants-Luiks
1778	Brüggen, kruisheren, complete vernieuwing	300 Reichstaler
1779	Bokhoven, nieuw orgel met 11 of 12 registers	900 gulden
1783	Boisheim	300 Reichstaler
1791	Eupen, toevoeging “grote Bourdon”	91 gulden

Er valt niet veel uit af te leiden, omdat er verschillende valuta's in het spel zijn. Het lijkt erop dat Brammertz en de Gilmans behoorlijk concurrerend konden werken tegenover andere orgelmakers, dus dat hun prijzen niet hoog lagen. Anders hadden zij in Noord-Holland weinig kans gemaakt op een opdracht. In de periode van de gebroeders Gilman is dit verklaarbaar doordat er mogelijk drie broers in het bedrijf werkten. Toch legden zij het in 1766 bij de aanbesteding van een grote reparatie in Düren af tegen Odendahl, die goedkoper was. In 1769 wist de kerkenraad van Vaals nauwelijks iets af te dingen op een offerte van Gilman voor een nieuw orgel, zodat men met dat plan naar Teschemacher stapte, die kennelijk goedkoper was en de opdracht kreeg. De algemene indruk is dat de orgelmakers van Kornelimünster prijzen in het middensegment rekenden, zodat kleine orgelmakers er onder konden blijven maar grote zoals König er flink boven zaten.

Gebruik van de orgels

In een straal van ruwweg honderd kilometer rondom Kornelimünster domineerde in de achttiende eeuw het katholicisme. In de parochiekerken werd door enige zangers gregoriaans gezongen, vermoedelijk alternatim met solospel (wellicht alleen bij kerkelijke feesten) van de organist. Deze speelde dan versetten in de stijlen die wij nu vooral nog uit Oostenrijkse composities kennen. Misschien is er in de dorpskerken en kleine stadskerken op de gewone zondagen ook alleen gregoriaans met orgelbegeleiding uitgevoerd, zonder alternatim. Maar er was ook enige Duitse gemeentezang op gang gekomen. In de talloze kloosters, waarin een paar tot hooguit twintig kloosterlingen woonden, werd gregoriaans altijd in alternatimvorm gezongen. De lutheranen en calvinisten zongen psalmen en gezangen in het Duits in de vorm van gemeentezang.

In het Luikse gebied bestond uitsluitend de alternatimpraktijk, eveneens met versetten zoals wij die uit de Luikse barokliteratuur (vgl. Chaumont, Raick, Babou) kennen – die weer sterk verwant is aan de Franse. Maar in kleine kerken van dorpen en steden werd geen alternatim gespeeld, of hoogstens bij grote feesten. Het huidige Belgisch Limburg behoorde eveneens bij Luik.

In het tegenwoordige Nederlands Limburg en in de kloosters van wat nu oostelijk Noord-Brabant is, werd ook (af en toe?) alternatim gezongen. Juist hier (en wel in Oirschot) heeft Paul Peeters een origineel muziekhandschrift ontdekt uit 1776 van zuster Emmanuel van 't Alderheiligste Sacrament, die organiste was op het Brammertz-orgel van het Penitentenklooster in Weert. Zij schreef 79 composities op als oefen- en speelmateriaal, voornamelijk opgewekte klavecimbelstukken, die zij waarschijnlijk ook tijdens kerkdiensten liet horen (Peeters, vgl. Strauven). De katholieke schuilkerken in de Republiek kenden een koorpraktijk met aaneengesloten gregoriaanse of tweestemmige gezangen, zonder alternatim, wel vaak als antifonale wisselzang. Maar dan zijn we al ver buiten de straal van honderd kilometer.

Brammertz en de Gilmans waren katholiek en werkten vooral, maar niet uitsluitend, voor katholieke opdrachtgevers. Zojuist zagen we dat de overheersende katholieke

zangpraktijk die van het alternatimspel was. De organist opende een gezang met een solostuk (in beginsel met de gregoriaanse melodie als cantus firmus), vervolgens zong het koor een versregel met orgelbegeleiding, dan speelde de organist weer solo enzovoort. Voor deze praktijk is een tweeklaviers orgel bijna een vereiste. Dit zien we bij de school van Kornelimünster terug: als het enigszins kan worden twee klavieren geleverd. Ook solostukken werden vaak met twee of drie verschillende stemmen uitgevoerd, op twee klavieren, of met behulp van gedeelde registers. Voor de protestantse zangpraktijk waren twee klavieren minder dringend. Het is opmerkelijk dat bij de drie orgels voor Hollandse schuilkerken de Cornet werd weggelaten.

Het meest instructief is de *Explicatio* die Theodor Gilman in 1754 voor Odenkirchen schreef (zie transcriptie in bijlage). Hij behandelt eerst de zangbegeleiding, met Prästant (8'), Bourdon, Octav en Superoctav of Nazar. Voor tabulatuurspel of "stukken" gebruikt men het Grand Jeu: Prästant, Bourdon, Octav, Flute, Nazar, Larigot, Tertian, Trompet. Hierbij lijkt het om drie- en vierstemmige homofone werken, maar ook om fuga's te kunnen gaan. Voor preludia gebruikt men het Volle Spiel (Prästant, Bourdon, Octav, Superoctav, Sexquialter, Mixtur, eventueel Trompet). Een sterke bas tegen zachte discant komt tot stand met de combinatie Prästant, Bourdon, Octav, Nazar en Trompet Bas, wat het effect van een waldhoorn heeft. De omgekeerde krachtverhouding leveren de vier zojuist genoemde basisregisters met Trompet discant en Cornet. Een dwarsfluit imiteer je met Prästant en Bourdon, een klarinet met Prästant, Bourdon, Octav, Nazar en Trompet discant, een veldfluitje met Octav en Flute, een klokkenspel met Bourdon en Superoctav. De Sexquialter wordt gespeeld samen met Prästant, Bourdon, Octav en eventueel Superoctav. De Cornet, die vooral dient om "lopende verzen" te spelen, combineer je met Prästant, Bourdon, Octav en Flute. Een andere variatie is Prästant, Bourdon en Flute. De Vox humana komt goed uit met Bourdon, Flute, eventueel Nazar en mogelijk de tremulant. Dit zijn typisch Rijnlandse registratievoorstellen, ook al verwijst de terminologie naar de Franse traditie. De verschillen hiermee zijn groot. Franse registraties zijn over de hele linie slanker, in het plein jeu komt nooit een tertregister of tongwerk voor, maar in het grand jeu juist wel de Cornet. Opmerkelijk is het veelvuldig gebruik van beide achtvoets basisregisters of beide vier-voeten tegelijk en van de Nazar.

De geringe ontwikkeling in de bouwstijl van de orgels was niet alleen een keuze van de orgelmakers, maar zeker ook gerelateerd aan de wensen van opdrachtgevers. Met andere woorden: het lijkt erop dat er in de katholieke speelpraktijk van de achttiende eeuw in het gebied rond Aken en Luik nauwelijks sprake was van grote muzikale veranderingen, zeker in de kloosters en kleinere kerken. De Gilmans hadden blijkbaar weinig aanleiding om nieuwe registers of een grotere klavieromvang in te voeren. Bij de Luikse orgelmakers bestaat ongeveer hetzelfde beeld. König daarentegen voerde geregeld vernieuwingen in, evenals Vlaamse en Hollandse orgelmakers.

De katholieke kloosters vormden nog een speciaal netwerk. Er waren verschillende religieuze ordes, voor mannen en vrouwen, die verspreid over vele steden hun kloosters hadden en vooral binnen de eigen orde maar ook onder elkaar nauwe contacten onderhielden. Als een orgelmaker in een bepaald klooster goed werk had geleverd, kon dat leiden tot aanbevelingen bij kloosters van dezelfde orde in de omgeving. Brammertz en de Gilmans werkten voor verschillende minderbroederskloosters (franciscanen) in Duitsland, maar ook in Weert en wellicht in Megen of Maastricht, en voor de vrouwelijke tak, de zusters Penitenten in Weert en Peer. Op dezelfde manier verrichtten zij werkzaamheden bij de kruisheren in Venlo en Brügggen, waarschijnlijk ook in andere kruisherenkloosters zoals in Sint-Agatha, Uden of Maastricht. De relatie met de kruisheren was vrij nauw, omdat meerdere Brammertzen uit Kornelimünster kruisheer waren, waarschijnlijk van het klooster in Aken. Verschillende ordes hadden in de Republiek paters die als pastoor een parochie bedienden met

een schuilkerk. Deze paters hadden intensief contact met hun moederklooster en werden zodoende soms op orgelmakers geattendeerd. Vermoedelijk zijn de Gilmans in Noord-Holland geïntroduceerd door een pater die pastoor was in een schuilkerk. Het orgel dat hij rond 1750 bestelde staat nu in Spaarndam. In 1758 volgden twee schuilkerken in Alkmaar, waarvan één bestuurd werd door een pater dominicaan. Deze orde had ook een klooster in Sittard en Maastricht. De opdracht in Bokhoven kwam vermoedelijk tot stand doordat de toenmalige pastoor Joannes Hockx afkomstig was uit Venlo, waar de Gilmans decennia lang geregeld werkten (Schutjes III, 308). Hij was norbertijn, maar zijn moederhuis in Heeswijk had zelf geen orgel. De archieven van de meeste kloosters zijn verloren gegaan aan het einde van de achttiende eeuw, toen in de Zuidelijke Nederlanden eerst de Oostenrijkse keizer (in 1784) en vervolgens de Fransen (in 1797 in de Zuidelijke Nederlanden, in 1802 in het Rijnland) de opheffing en onteigening van alle kloosters gelastten. In de praktijk rekten de kloosterlingen hun verblijf meestal zo lang mogelijk, totdat ze door de politie verjaagd werden en veel bezittingen moesten achterlaten.

Andere orgelmakers in de omgeving van Brammertz en Gilman

Om twee redenen kunnen we ingaan op orgelmakers uit de omgeving van Brammertz en Gilman. Op de eerste plaats is het interessant om na te gaan hoe hun werkterrein en activiteiten zich verhielden tot toenmalige concurrenten. Op de tweede plaats duikt de vraag op waar zij hun ambacht leerden, met welke orgelmakers hun werkwijze verwant is, en aan wie zij op hun beurt het ambacht hebben overgedragen.

Blindow schrijft dat schrijnwerker Albert Brammertz in het midden van de zeventiende eeuw een orgeltje voor de parochiekerk van Kornelimünster vervaardigde, waarover een tekst is bewaard in verband met het weglaten van de Trompet omdat daarvoor het geld ontbrak. Het is goed mogelijk dat Albert de grootvader van Jacob was en dat deze laatste via zijn vader de beginselen van de orgelbouw heeft geleerd. Maar er zijn tot nu toe geen aanwijzingen gevonden dat de Brammertzen vóór Jacob op iets grotere schaal orgels maakten. Als dit toch het geval zou blijken, dan omvat de ‘school van Kornelimünster’ liefst vijf generaties orgelmakers. Op grond van de nu beschikbare gegevens moeten we aannemen dat Jacob zijn grote vaardigheden in het vak bij een andere leermeester opgedaan heeft.

Zoals we zagen was het werkterrein van Brammertz en de Gilmans tamelijk groot. Wanneer we Alkmaar en Bokhoven als uitschieters even buiten haakjes zetten, blijft er nog een gebied over met als buitengrenzen in het oosten de Rijn, in het zuiden het midden van de Eifel tot aan Luik, in het westen de grens met Vlaams Brabant, in het noorden de streek boven Venlo. Binnen dit gebied waren heel wat andere orgelmakers eveneens werkzaam. De meest dominante waren de Königs, vanaf 1735 in Keulen gevestigd, tevoren in Münstereifel. Zij verwierven een grote naam en sleepten prestigieuze opdrachten in de wacht in grote kerken en kloosters in het gehele werkgebied van Brammertz-Gilman, speciaal ook in enige parochiekerken van de stad Aken. Hun leerling Johann Odendahl zette vanaf 1735 in Münstereifel de vroegere werkplaats van Balthasar König voort en bestreek de noordelijke helft van de Eifel. Een andere leerling, Johann Matthias Wyskirchen, streek rond 1770 zelfs in Aken neer (Fischer/Wohnhaas). Het werk van de Königschool vertoont enige overeenkomsten met de school van Kornelimünster, onder andere in de toepassing van een front met lage middentoren, van een Franse lade- en tongwerkfactuur, plus veel tertsregisters. Maar een drievoudige tertsbezetting komt daar vrijwel niet voor. De Königs pasten daarentegen vaak een strikend register, solofluiten, velerlei tongwerken en conisch pijpwerk toe. In de stad Aken was in het eerste kwart van de achttiende eeuw een orgelmaker Rembold Honseler woonachtig (Syrier 56). Rond 1730 vestigde Johan Baptist Hilgers er zich vanuit Westfalen. Peter en zijn zoon Thomas Weidtman werkten vanuit Ratingen (gelegen aan de oostkant van

de Rijn) vooral in protestantse kerken, waarschijnlijk omdat zij zelf calvinist waren. Hun werkerrein strekte zich echter ver uit, want ze werkten niet alleen in de omgeving van Ratingen, maar tot voorbij Luik en tot in Zeeland en Amsterdam. Hun orgels zijn van het Westfaalse type en vertonen ongeveer dezelfde disposities als die uit Kornelimünster. Hieronder worden de verschillen nader beschreven. Heinrich Titz uit Korschenbroich wordt beschouwd als een leerling van de Weidtmans, met wie hij verwant was (Germes 142). Zijn broer en een volgende generatie zetten het bedrijf voort, onder andere in Grefrath. Ten noorden van Aken was in het laatste kwart van de achttiende eeuw onder andere J. Christian Brants in Geilenkirchen actief, een familielid van de Titzen. Verder kan Conrad Ruprecht junior (1672-1721) nog vermeld worden, die in Roermond en Boxmeer woonachtig was en in het huidige Noord-Limburg tot aan Gelderland toe een aantal nieuwe orgels bouwde en ander werk verrichtte (Van Kuilenburg, Van Dijk). In zijn Westfaalse bouwstijl, ontleend aan die van zijn vader, komt naast de drievoudige tertsbezetting ook geregeld de Quintadeen voor, die de Weidtmans ook wel eens disponeerden. Daniel Schauten (overl. 1780) en zijn zonen waren vanaf het midden van de achttiende eeuw in Jüchen werkzaam. Schauten senior was gehuwd met Ida Hilgers (uit Aken?). De Luikse school van de Le Picards en Robustelly verwierf opdrachten rondom Luik en in geheel het gebied dat nu Nederlands en Belgisch Limburg is. Hun orgels vertonen veel overeenkomsten met die van Kornelimünster, speciaal wat betreft de drievoudige tertsbezetting, maar ook grote verschillen in balgfactuur en winddruk. Hun tongwerken en vulstemmen klinken vuriger. Maar de drievoudige tertsbezetting komt behalve bij hen en Ruprecht ook voor bij Christiaan Penceler, een Duitser die kort na 1700 in Vlaanderen heel wat orgels bouwde.

Er is gegist dat Brammertz het vak geleerd kan hebben bij Peter Weidtman (1647-1715) in Ratingen. De belangrijkste aanleiding om dit verband te leggen is de overeenkomst van de fronten van Brammertz met die van Weidtman, speciaal vanwege de toepassing van dubbele voetlijst. Maar waar Peter en zijn zoon Thomas (1675-1745) een zeer eenvormig frontmodel met spitse zijtorens, tussenvelden met twee etages en doorlopende kroonlijsten bleven hanteren, vertonen de fronten van Brammertz en de Gilmans meer variatie en komen er zelden tussenvelden met twee etages voor. Verder zijn er sterke overeenkomsten in hun disposities: een basis van Prestant 4 en Gedekt 8, met meerdere hoge vulstemmen waaronder de Nasard, de Cymbel en de combinatie van Sesquialter en Cornet. Het opvallendste verschil is de zelfstandige Terts die bij de Weidtmans nooit voorkomt. Verder gebruiken de Weidtmans altijd Duitse registernamen (Holpfeif enz.). Hulverscheidt noemt als technische kenmerken van hun bouwstijl: gesponselde windladen, zeer ondiepe cancellen, torenopstelling van het pijpwerk, toepassing van conische fluiten maar nauwelijks van roerfluiten, verder vrije enge mensuren en een hoge stemming (H. in Germes 86-95). Nu is het opmerkelijk dat het pijpwerk van Brammertz in Bilzen (1709) deze kenmerken ook vertoont: soortgelijke enge mensuren en hoge stemming. Pas in latere orgels lijkt hij, vermoedelijk na de komst van Gilman, veel wijdere mensuren toegepast te hebben en op kamertoon te hebben gestemd. Als hier inderdaad sprake is van een cesuur, laat dat twee hypothesen toe. Op de eerste plaats kan Brammertz in de leer zijn geweest bij Peter Weidtman, wat tot 1710 te herkennen is in zijn brede frontontwerpen en speciaal de dubbele voetlijst, in zijn enge mensuren en hoge toonhoogte. Op de tweede plaats kan Gilman bij zijn komst rond 1710 een aantal Luikse elementen ingebracht hebben die Brammertz heeft overgenomen, namelijk de wijde mensuren, lage stemming en hoogtewerking in de frontontwerpen. Het is ook mogelijk dat Brammertz het vak binnen zijn regio geleerd heeft, bijvoorbeeld bij Antonius Schiffers (1666-1734) die Van der Harst noemt bij Limbricht (6). Deze woonde in Schelsen bij Mönchengladbach en de drie disposities die van hem bekend zijn, lijken op die van Brammertz (website st.toenis; Nohn). Verder bestaan er meerdere aanwijzingen dat Laurent Gilman zijn eerste vorming bij een Luikse meester ontving. Aan het begin van de achttiende

eeuw ging het dan waarschijnlijk om Philippe le Picard (overleden in 1729). Misschien is Theodor Gilman eveneens in Luik in de leer geweest, waardoor hij enkele vernieuwingen invoerde zoals de afdichting van de windlade met een plaat en de toepassing van de Larigot. Een opvallende afwijking van Kornelimünster ten opzichte van Luik is dat nooit een Clairon 4' is toegepast.

Tot slot is er de kwestie van de overdracht vanuit Kornelimünster. Lemmens heeft erop gewezen dat het werk van André Grégoir(e) in Herve sterk lijkt op dat van Brammertz en de Gilmans. Het is goed mogelijk dat Grégoir bij Brammertz in de leer is geweest, omdat er een 1721 een kind van een Andreas Gregoir is gedoopt in Kornelimünster. Maar namen van andere medewerkers of leerlingen zijn niet bekend. Misschien was er in hoge mate sprake van een familiebedrijf. Daarom is het enigszins zwaar aangezet als Lemmens spreekt van de school van Kornelimünster.

Bouwstijl

De disposities samen met de toegepaste bouwtechniek laten een barokstijl zien die zowel Rijnlandse als Luikse trekken vertoont, zoals Lemmens al opmerkte (Lemmens 1996, 29 en 38-39). De disposities staan dicht bij die van Weidtman, Schiffers of König, maar drie tertsstemmen tegelijk op één klavier kom je bij Weidtman en Schiffers nooit en bij König hoogst zelden tegen. Dit hoort eerder bij de Luikse (en Vlaamse) traditie, maar komt zoals gezegd ook bij Ruprecht voor. De dubbele octaafrepetitie bij de mixturen treedt eveneens bij de Weidtmans en König op, terwijl een enkele octaafrepetitie op c' kenmerkend is voor de Luikse werkwijze. Zowel de verdeling der tongwerken uit Kornelimünster als de factuur ervan is Luiks, maar een Clairon 4' is nooit aanwezig. De toepassing van gedifferentieerde mensuren is een Rijnlandse aanpak, in tegenstelling tot de hantering van ongedifferentieerde stamreeksen (één voor alle prestanten en een voor alle gedekten) in Luik. De wijde cancellen en ruime windvoorziening laten het combineren van veel registers tegelijk toe. De toonhoogte is eerder verwant aan de Luikse kamertoon (rond 410) dan aan de hoge Rijnlandse cornettoon (rond 460). De winddruk is weer laag zoals in het Rijnland, in tegenstelling tot de hogere Luikse druk (rond 85, hoewel hierover discussie bestaat). De formulering van disposities vertoont een combinatie van Luikse terminologie (groot orgel, Bourdon, Nazar, Doublet, Larigot) en Duitse (Octave, Superoctave, Mixtur, Gembshorn, Tertian). Opmerkelijk is de rijke bezetting van het positief, vaak in een gesloten onderkas, waarbij de disponering van een Mixtuur tegenover soms Bourdon 8', Flute 4' en Octaaf 2' (dus zonder Prestant 4') wijst op een volle toon van de gedekten, die kan worden aangevuld met Nasard, Cornet of Kromhoorn. Zo'n rijke bezetting hoort bij de Luikse aanpak, maar is daar bij voorkeur ondergebracht in een rugpositief. Kortom, in allerlei opzichten is hier een eigenaardige synthese tot stand gekomen.

Conclusies

Van het oeuvre van de orgelmakers van Kornelimünster uit de achttiende eeuw is maar een gedeelte te achterhalen. Ook archivalia over hen zijn er verhoudingsgewijs niet veel gevonden. Op basis van de bescheiden restanten ontstaat het beeld van drie generaties orgelmakers die voornamelijk kleine en middelgrote instrumenten vervaardigden. Er is een aanwijzing dat de schrijnwerkersfamilie Brammertz al vanaf het midden van de zeventiende eeuw orgels vervaardigde, maar hiervoor is nog weinig bewijs. Hun woonplaats in een grensgebied bracht hen ertoe een bouwstijl te ontwikkelen waarin de Westfaalse, Rijnlandse en Luikse stijlen gecombineerd worden. Terwijl de esthetiek van hun orgelfronten soms nogal behoudend lijkt, geldt dit nog meer voor de disposities en de klavieromvang, die gebonden blijven aan een patroon dat vóór 1710 al door Jacob Brammertz vastgesteld is. Een paar

technische veranderingen zoals toepassing van ruimere maten en van een lagere toonhoogte doen vermoeden dat Brammertz nog in Westfaalse lijn werkte en dat de komst van Laurent Gilman rond 1710 leidde tot flinke aanpassingen in de bouwtechniek in Luikse trant. Tegelijk getuigen de bewaarde kassen, binnenwerken en klinkende delen van degelijk vakmanschap en grote muzikale kwaliteiten. In tegenstelling tot veel andere orgelmakers uit die tijd vervaardigden de meesters van Kornelimünster hun kassen zelf, omdat hun bedrijf aanvankelijk (en misschien wel tot het einde) tevens schrijnwerkerij was. De derde generatie orgelmakers bestond uit ten minste twee en mogelijk nog meer broers, waardoor het bedrijf weinig knechten nodig had maar vermoedelijk ook geen opvolgers kreeg.

↑
Alkmaar

- Kornel. - Hillesheim 70 km
 - " - Brühl 70 km
 - " - Theux 40 km
 - " - Walbeek 105 km
 - " - Peer/Eksel 90 "
 - " - Weert 85 "
- ongeveer hemelsbreed

Bokhoven

Bronnen

- Alois Arbogast, 'Die Barockorgel in der St.-Nicolaus-Pfarrkirche zu Brüggen', in Wilfried Rothauwe e.a., *Die Barockorgel in der St.-Nicolaus Pfarrkirche zu Brüggen*, Brüggen: Pfarramt, 1984, 13-24.
- Martin Blindow, 'Die Bedeutung Kornelimünsters für die Orgelgeschichte des Niederrheins', in *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 74/75 (1962/63), 454-457.
- Joachim Bontius de Waal, *Oorspronck en opkomst der stede Alckmaar*, manuscript, Regionaal Archief Alkmaar, Coll. aanw. inv. nr. 41, www.regionaalarchiefalkmaar.nl/images/Documenten/Artikelen/transcripties/kronieken/kroniekbontiusdewaal.pdf
- Jan Boogaarts, 'Het orgel in de H. Lambertuskerk te Escharen: historische gegevens', in Jan Boogaarts en Herman Peters (red.), *Het orgel in de H. Lambertuskerk Escharen*, Escharen: Orgelstichting Lambertuskerk Escharen, 2003, 9-29.
- George Hendricus Broekhuysen, *Orgelbeschrijvingen* (uitg. Arend Jan Gierveld), Amsterdam: Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 1986.
- Alfons Bruekers, 'Handen en voeten', Aflevering 108 van Nederweerts Verleden, 2016, www.nederweertsverleden.nl.
- Jef Bussels, *De geschiedenis van het kerkorgel te Eksel 1771-1785*, Eksel 1985.
- Rogér van Dijk, "'Gemaect voor die van Venloo", Orgels in de Sint-Martinuskerk vanaf 1515', in *Het Orgel* 93/1 (1997), 28-34.
- Rogér van Dijk, 'De Roermondse geschiedenis van het orgel', in Peter van Dijk en Rogér van Dijk, *'Eenen schoonen orgel ...': Het Ruprecht-orgel in de Tuindorpkerk*, Utrecht: Orgelcommissie Tuindorpkerk Utrecht, 2000, 9-44.
- Jean-Pierre Felix, 'Histoire des orgues des Pères Carmes Chaussés-En-Ile Liège', in *Mélanges d'organologie VII*, Bruxelles 1995, 92-98.
- Jean-Pierre Felix, 'Les orgues des dominicaines de Theux (1754-1804)', in *l'Organiste* 29 (1997), nr. 115, 111-115.
- Jean-Pierre Felix, 'Compléments sur l'orgue de l'église Nôtre Dame de l'Annociation à St. Trond, autrefois chez les Jésuites En-Ile, dits Jésuites wallons à Liège', in *Mélanges d'organologie XI*, Bruxells 2002, 160-181.
- Hermann Fischer and Theodor Wohnhaas, 'Die Orgelbauerfamilien König in Ingolstadt, Münstereifel und Köln', in Roland Behrens und Christoph Grohmann (Hrsg.), *Dulce melos organorum: Festschrift Alfred Reichling zum 70. Geburtstag*. Mettlach: GDO, 2005, 111-168.
- R. Forgeur, 'Documents d'archives concernant des orgues et facteurs d'orgues rhéno-mosans', in *L'Organiste* 9 (1977) no. 2, 55-90.
- Jakob Germes, *Die Ratinger Orgelbauerfamilie Weidtman (1675-1760)*, Ratingen: Henn, 1966.
- R. Goecke, *Aachener Prozesse am Reichskammergericht*. In: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 10 (1888), 72.
- Hans van der Harst, *De restauratie/reconstructie van het orgel in de Sint Salviuskapel te Limbricht*, Limbricht: Stichting Kasteel Limbricht, 1989.
- Erik van der Heijden, *Orgellandschaft zwischen Maas und Rhein*, Mettlach: GdO, 2005.
- Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste Kerk-orgelen welken in de Zeven Vereenigde Provinciën en elders aangetroffen worden*, Gouda, 1774.
- Hans Hilberath, 'Die Orgeln des Kreises Erkelenz', in Gottfried Göller en Hans Hilberath, *Musik in den Erkelenzer Landen*, Heinsberg: Kreis Heinsberg, 1972, 111-239.
- Hans Hulverscheidt, 'Restaurationsbericht über die Arbeiten 1981-1984', in Wilfried Rothauwe e.a., *Die Barockorgel in der St.-Nicolaus Pfarrkirche zu Brüggen*, Brüggen: Pfarramt, 1984, 25-30.

- Frans Jespers, *Repertorium van orgels en orgelmakers in Noord-Brabant tot omstreeks 1900*, 's-Hertogenbosch: Noordbrabants Genootschap, 1983.
- Jan Jongepier, *Het orgel van Paesens: Van Rooms-Katholiek gebruik in Alkmaar en Volendam naar de Psalmen en Gezangen van Paesens*, Elburg: Stichting tot behoud van het Nederlandse Orgel, 2010.
- Hans Kriek, 'Het orgel in de grote kerk te Lochem', met een nawoord van Johannes Legêne, in *Het Orgel* 75 (1979), 172-182.
- M.H. van 't Kruijs, *Disposities der verschillende orgels in Nederland*, Rotterdam: Immig, 1885.
- Wout van Kuilenburg, *De orgelmakers Van Eijsdonck/Van Nistelrooy/Kuijje*, 's-Hertogenbosch: Noordbrabants Genootschap, 1983.
- Collectie Legêne, Afdeling Bijzondere Collecties, Bibliotheek Universiteit Utrecht.
- Michel Lemmens, *Het Limburgse orgellandschap*, Rijkel: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed, 1996.
- Michel Lemmens, *Het Niehoff/Gilman-orgel te Beek (Bree) 1593/1739*, ongedateerd manuscript.
- Michel Lemmens, *Inventarisatie orgel Opitter*, manuscript 1993.
- Michel Lemmens (voor Spectrum), *St.-Mauritiuskerk te Bilzen, restauratie van het beschermde orgel, Dossier A*, Hasselt 1995.
- Michel Lemmens, *Bilzen, onderzoek pijpwerk*, Hasselt 1997.
- Michel Lemmens, *Het grote orgel in de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartkerk te Sint-Truiden*, Sint-Truiden 1996.
- R. van der Made, 'Le renouvellement des orgues de l'église des jésuites en Ile de Liège en 1728', in *La Vie Wallone* 44 (1970), 520-525.
- Hans van Nieuwkoop e.a. (red.), *Het historische orgel in Nederland*, Amsterdam: NivO, 1996 e.v., afgekort als Orgelencyclopedie.
- Christoph Nohn, 'Der Fußfall "Am Fußfall" in Schelsen: Lebensspuren eines rhein-maasländischen Orgelbauers', in *Rheydter Jahrbuch* 33 (2020), 255-285.
- Paul Peeters, 'Het muziekboek van Soeur Emmanuel Van 't Alderheiligste Sacrament uit Weert (1)', in *Het Orgel* 93/6 (juni 1997), 6-11.
- Gerard Quaedvlieg, *Maastricht Orgelstad*, Maastricht: Leiter-Nypels, 1968.
- Har G.M. Rutten, *Onder bescherming van Sint Stephanus: 750 jaar parochiegeschiedenis van Stevensweert*, Stevensweert: Stichting Streekmuseum Stevensweert, 2016.
- J. Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal, het tertiariessenklooster van Peer 1437-1798*, Leuven (licentiaatsscriptie), 2001.
- Peter Strauven, '18de-eeuwse orgelmuziek in de Zuidelijke Nederlanden – een synopsis', in *Orgelkunst* 40/2 (2017), 133-142.
- Remy Syrier, *De orgelmakers Joseph en Adam Binvignat: Maastrichtse orgelbouw in de nadagen van het Ancien Régime en in het begin van de moderne tijd*, Maastricht: Syrier, 2014.
- Marcel Verheggen en Rogér van Dijk, *Het orgel in de Caroluskapel*, Groot-Seminarie Roermond: Roermond, 2006.